

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

31e jaargang nr. 7 september

Historisch Museum Rotterdam
Korte Hoogstraat 31 3011 GK Rotterdam tel: 010-4334188

1990

Met o.a. vrouwen tijdens
het Interbellum, schoolboeken
bekeken en een onverwerkt verleden

Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. Z. Mathee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071 - 21 58 73.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, *vice-voorzitter*, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, *1e secretaris*, Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, *2e secretaris*, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807 - 12 298.

H. van Duijsen, *penningmeester*, Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch. Tel. 073 - 41 78 22.

L.J.G. van Schie, Dennenbosweg 17, 7556 CB Hengelo. Tel. 074 - 50 05 40.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1990 bedragen de contributies:

1. Docenten havo, vwo, pabo en tertiair onderwijs f100,-
2. Docenten mavo en lbo f80,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) en studenten f75,-
4. Partnerlidmaatschap f125,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lesuren, de school en de categorie waartoe u behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist. Tel. 03404 - 62 886.

J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60 987.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, Den Haag.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Den Haag

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

W. Rongen, Utrecht.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1990 kost een abonnement: In Nederland en België (incl. porto) f85,-
In het buitenland (incl. porto) f105,-
In het buitenland met luchtpost f130,-
Losse nummers kosten f8,50.

Informatie over het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica en andere uitgaven van de VGN vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.

Prijzen:

1 pagina f410,-

1/2 pagina f325,-

1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Concepts DTP Utrecht
Druk: Elinkwijk Utrecht

ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Nieuwe kapsels, nieuwe keukens, nieuwe kansen

M. Schwegman

10 De affaire Delfgaauw/Mommersteeg en het onverwerkte verleden

H. Schippers

14 Europa in de methoden

T. Barning

17 Prehistorie in perspectieven

B. Huiskes

23 Boek van de maand

L. Dorsman

26 In 't kort en recensies

30 Ideetje misschien...?

33 Kleio-krant

kleio

nummer 7/90
pagina's 2 en 3

De tekeningen op de omslag zijn van Piet van der Hem. Een tentoonstelling van zijn politieke werk is te zien in het museum Atlas van Stolk te Rotterdam. Meer hierover in de Kleio-krant.

EDUKATIEF REIZEN

1991

Edukatief reizen door het veelzijdige Europa! In onze gratis verkrijgbare reisbrochure "Edukatief Reizen" worden ruim dertig reisbestemmingen uitgebreid beschreven. Een greep uit ons gevarieerde aanbod:

■ **LONDEN**

4-daagse touringcarreis
vanaf: f 198,00 pp

■ **BERLIJN**

5-daagse touringcarreis
vanaf: f 206,00 pp

■ **PARIJS**

3-daagse touringcarreis
vanaf: f 112,00 pp

■ **ROME**

8-daagse touringcarreis
vanaf: f 376,00 pp

■ **PRAAG**

5-daagse touringcarreis
vanaf: f 198,00 pp

■ **MOSKOU of
LENINGRAD**

8-daagse vliegreis
vanaf: f 934,00 pp

■ **GRIEKENLAND**

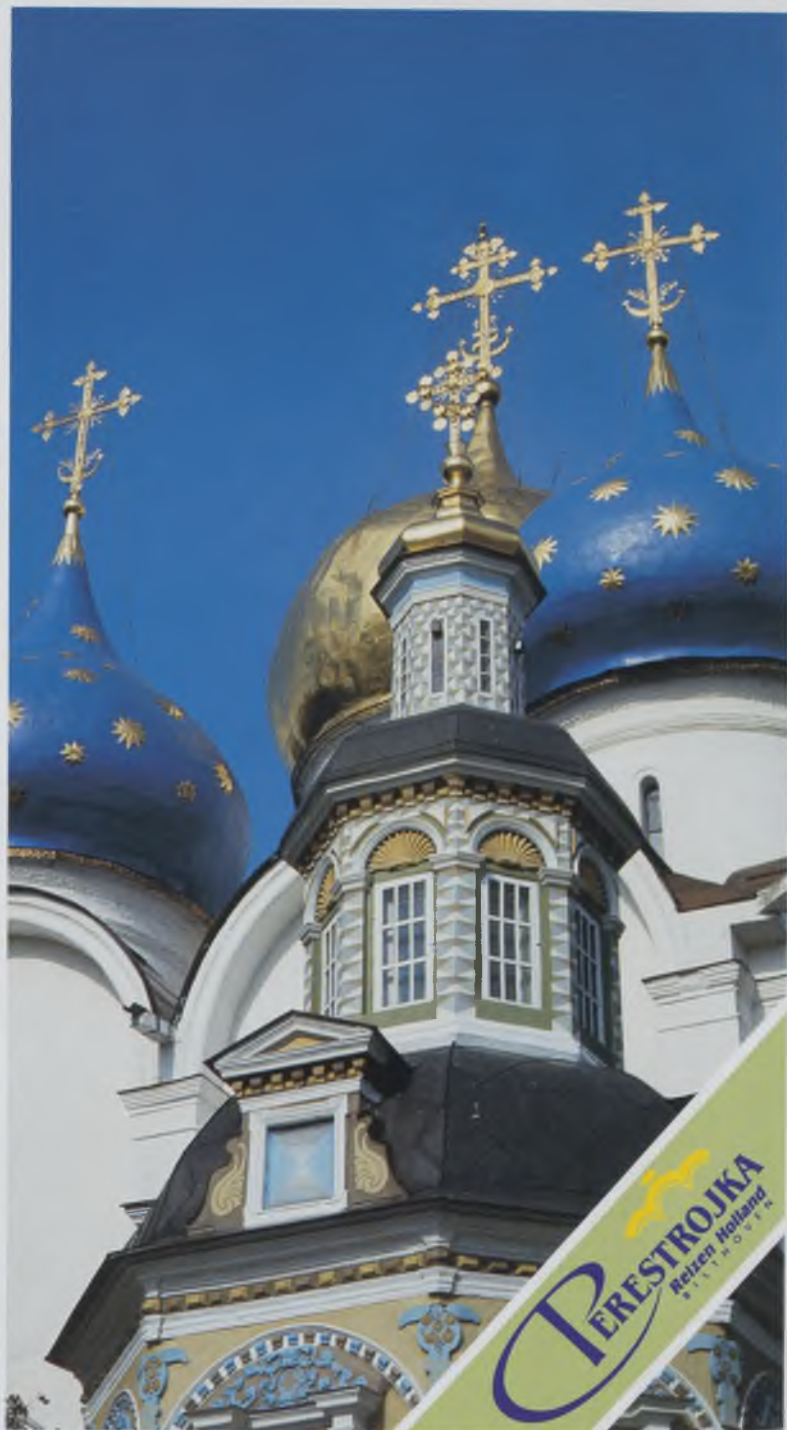
14-daagse touringcarreis
vanaf: f 916,00 pp

■ **WENEN**

6-daagse touringcarreis
vanaf: f 282,00 pp

Bij al onze reizen zijn de volgende "ekstra's" inbegrepen:

- elke 16e deelnemer vrij (bij vliegreizen elke 31e)
- bij touringcarreizen alle chauffeurskosten en de ekskursiekilometers
- reisverzekering
- programma-service
- dokumentatiepakket
- bijdrage Stichting Garantiefond Reisgelden

■ Edukatief Reizen

Onze brochure "Edukatief Reizen" is een gevarieerd overzicht van veel gevraagde Europese bestemmingen. Hoe kunt u reizen? Wanneer kunt u reizen. Waar en hoe kunt u overnachten? Wat zijn de mogelijkheden voor een verantwoord edukatief programma? Deze en vele andere vragen zullen in onze kleurrijke brochure worden beantwoord. Wij verplichten u natuurlijk niet wanneer, hoe en hoelang u moet reizen. Dit bepaalt u namelijk zelf. Passen en meten om aan uw wensen te voldoen, behoort ook tot onze dienstverlening.

Wij nodigen u graag uit om u reis met ons te bespreken!

Al bijna 25 jaar houden wij ons bezig met het organiseren van edukatieve reizen voor besloten groepen van onderwijsinstellingen, verenigingen, bedrijven en instellingen. Gezien de bijzondere ontwikkelingen in het kader van de Europese eenwording hebben wij deze reisactiviteiten een nieuw jasje aangetrokken: **Europa Speciaal Reizen!**

■ Edukatieve Reisprogramma's

Wij maken uw reis compleet met een uitgewerkt edukatief reisprogramma.

Een programma passend bij de studie en interesses van uw deelnemers en samen met u opgebouwd.

Elke reisgroep heeft zo haar eigen specifieke wensen wat betreft ekskursies, voordrachten, theater, bedrijfsbezoeken. Kortom, activiteiten die net dat "extra" kunnen bijdragen aan uw programma.

In onze brochure "Edukatief Reizen" vindt u uiteenlopende en gevarieerde ideeën voor de invulling van uw eigen reisprogramma.

Als reizmakers voor het onderwijs weten wij waar uw aandacht naar uit gaat!

■ Studiereizen voor Docenten

Ook dit jaar organiseren wij weer diverse interessante studiereizen voor docenten tijdens de schoolvakanties.

Göteborg, Moskou & Leningrad, Wenen en Istanbul. In de brochure "Edukatief Reizen" vindt u meer informatie over deze studiereizen!

Wij nodigen ook u graag uit in ons Reisinfo-Centrum te Bilthoven!

Soestdijkseweg 2.260
Tel: 030-287034

■ ANVR en SGR

Wij zijn aangesloten bij de ANVR en Stichting Garantiefonds Reisgelden. Waarom risiko's nemen als het om uw groepsreis gaat?

■ Kursusprogramma 1990 - 1991

Als reizmakers voor het onderwijs komen wij dagelijks in aanraking met uiteenlopende aspecten van het veelzijdige Europa. Ook de kursussen "Wegwijs in de Russische Taal", "Oost-Europa" en "Edukatief Reisleider" tonen dit boeiende continent. Zie ook onze brochure "Edukatief Reizen"!

■ Reisinfo-Centrum Bilthoven

U wilt meer informatie over de edukatieve reizen die wij organiseren? Europa Speciaal Reizen nodigt u graag uit. De door u gemaakte reiskosten (maks. 2 personen, treinvervoer retour 2e klasse woonplaats-Bilthoven) worden door ons vergoed. Bel ons even voor een afspraak!

Ja, graag ontvang ik de gratis brochure "Edukatief Reizen"

Naam.....
Verbonden aan

Adres.....

Postcode.....

Woonplaats.....

Telefoon.....

Stuur deze bon in een open envelop naar:

Europa Speciaal Reizen

Antwoordnummer 3200

3720 VB Bilthoven

Een postzegel is niet nodig!

BOEKING EN INFORMATIE:

SOESTDIJKSEWEG Z.260
3721 AK BILTHOVEN
TEL.: 030-28 70 34

Nieuwe kapsels, nieuwe keukens, nieuwe kansen

Marjan Schwegman

Van de geschiedenis van vrouwen tijdens het Interbellum wordt over het algemeen een tamelijk somber beeld geschetst. Wanneer gezocht wordt naar tekenen die wijzen op een toenemende seksegelijkheid is er niet veel vooruitgang aan te wijzen. Marjan Schwegman kiest in dit artikel een ander gezichtspunt. Zij vraagt zich af wat er met vrouwen 'als vrouw' gebeurde. De geschiedenis van vrouwen tijdens de jaren 20 en 30 blijkt dan niet zo statisch te zijn als deze tot nu toe gepresenteerd werd.¹

Als we willen begrijpen waarom vrouwen niet of nauwelijks in de geschiedenis aanwezig zijn, dan moeten we ons, aldus de Italiaanse historica Gianna Pomata, afvragen welke regels bepalen wat op het historisch toneel verschijnt en wat niet. Daar verschijnt doorgaans alleen datgene wat waargenomen wordt terwijl het verandert. Geschiedenis houdt zich bezig met Verandering. Wat stabiel lijkt te zijn is alleen op de achtergrond aanwezig, bijna als iets dat buiten de tijd staat.

In die niet-historische enclave in de historische wereld moeten vrouwen worden gezocht. Zij bevinden zich tussen de historische wereld van de daad en de wereld van de onveranderlijke natuur. Hun wereld verandert wel degelijk, maar op een manier die moeilijk waarneembaar en dus moeilijk zichtbaar te maken is.²

Vrouwen-historici stellen zich ten doel, het is zo langzamerhand genoegzaam bekend, om die wereld zichtbaar te maken. Ook zij worstelen echter met regels die bepalen wat wordt waargenomen en wat niet. Dat is onder meer af te lezen uit de publicaties die in het kader van het Centraal Schriftelijk Eindexamen Vrouwengeschiedenis zijn verschenen.³ Daarin valt op dat veel feministische historicae de ontwikkelingen in de periode 1929 - 1969 bezien in het licht van een feministische definitie van Verandering: men vraagt zich meer of minder expliciet af in hoeverre er sprake was van een toenemende seksegelijkheid.⁴

Wat deze optiek zichtbaar maakt als het om de periode van het Interbellum gaat, is in de eerste plaats stagnatie. In die periode zijn er immers talrijke tekenen die erop duiden dat voortgaande realisering van het feministische ideaal van seksegelijkheid problematisch was.

De geschiedenis van Nederlandse vrouwen tijdens het Interbellum anders bekeken.

Het Interbellum: een zwarte bladzijde?

De somberheid van het gangbare geschiedbeeld moet allereerst op het conto geschreven worden van historici wier aandacht vooral uitgaat naar de jaren dertig en daarmee naar crisisverschijnselen.⁵ Daarin staan feministische historicae niet alleen: in de geschiedschrijving van het Interbellum komen de jaren twintig er over het algemeen bekaaid af. Deze voorkeur voor de jaren dertig heeft ongetwijfeld te maken met de eerder genoemde regels die bepalen wat geschiedenis wordt. Voor historici zijn crisisverschijnselen nu eenmaal gemakkelij-

ker aan te merken als veranderingen dan vrede, voorspoed en geluk. Geluk lijkt tot diezelfde niet-historische enclave in de historische wereld te behoren als vrouwen.⁶

De donkere kant van het Interbellum wordt nog verder geaccentueerd door de jaren tussen de beide wereldoorlogen af te zetten tegen de voorafgaande periode, die als dynamisch wordt gekenschetst.⁷ Het tijdvak 1880 - 1918 was er immers één waarin het vrouwelijk bestaan een serie duidelijk waarneembare veranderingen had ondergaan. Toen kregen vrouwen voor het eerst in de geschiedenis in principe toegang tot een sfeer die tot dan toe het exclusieve domein van mannen was geweest: de zogenaamde openbare sfeer. Vrouwen verwierven het actieve en passieve kiesrecht en vele tot dan toe gesloten beroepen en opleidingen werden voor hen opengesteld.

Ondanks deze verovering van formele 'gelijkheid', bleek er na 1918 nog steeds sprake te zijn van allerlei meer of minder bewuste denkbeelden over de verschillende betekenissen van het man-dan wel vrouw-zijn. Vrouwen bleken alleen welkom te zijn in het maatschappelijk leven als vrouwen. Omdat in de historiografie veelal wordt uitgegaan van de wenselijkheid van toenemende seksegelijkheid, wordt het voortbestaan van het 'verschildenken' gepresenteerd als een belemmering voor de verdere maatschappelijke ontplooiing van vrouwen.

Zo'n belemmering wordt bijvoorbeeld gezien in de versterking van de gezins- en moederschapsideologie⁸: met meer nadruk dan tevoren werd er van verschillende kanten op gehamerd dat de belangrijkste taak

van vrouwen de verzorging van man en kinderen was. Tot aan haar huwelijk mochten ze weliswaar een beroep uitoefenen, maar daarna dienden zij de aan vrouwen inherent geachte koesterende kwaliteiten uitsluitend op het gezin te richten. Deze opvattingen zijn in alle partijen te vinden - ook in de SDAP - maar werden het luidst en duidelijkst geformuleerd in de kringen van de tijdens het Interbellum zo machtige confessionele partijen. Ze vormden één van de bestanddelen van een algemeen streven om een dam op te werpen tegen de zogenaamde 'uitwassen' van de moderne maatschappij. Tot die uitwassen behoorden in confessionele ogen naast het verschijnsel vrouwenarbeid, ook zaken als het gebruik van voorbehoedmiddelen, de nieuwe mode die het vrouwelijk lichaam te veel onthulde, de introductie van moderne vormen van vermaak als dansen op jazzmuziek, bioscoopbezoek en gemengd sporten.⁹

Over het algemeen lijkt er meer tegen dit soort verschijnselen gefulmineerd te zijn dan er maatregelen zijn genomen.

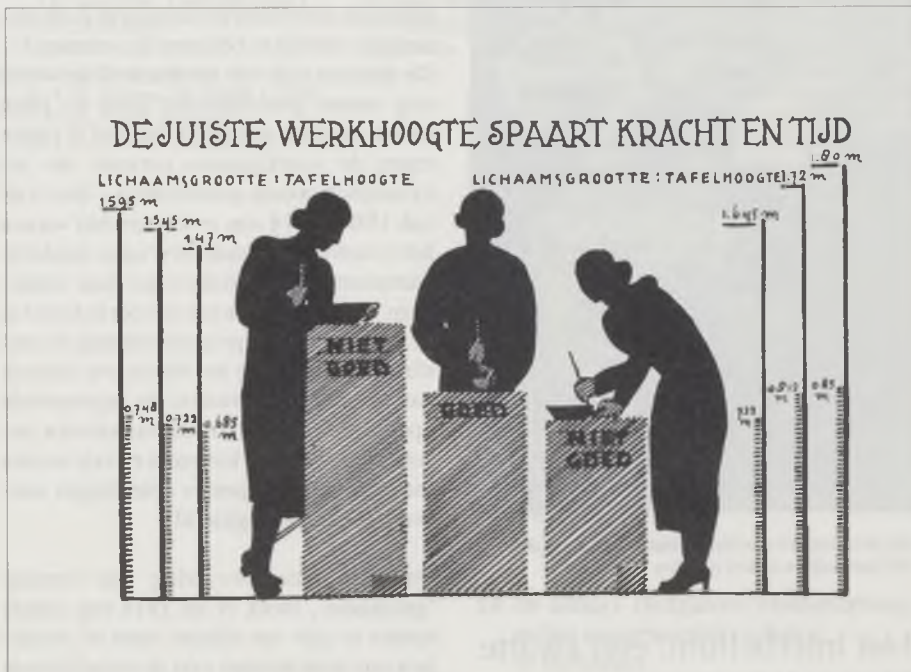
mijns inziens echter het toneel van de geschiedenis, waardoor andere 'waarheden' uitgesloten worden en aan het oog onttrokken. Buiten beeld blijft dat juist tijdens het interbellum de contouren zichtbaar worden van een 'moderne' vrouwelijke bestaanswijze. Een dergelijke ontwikkeling kon plaatsvinden doordat het begrip 'vrouwelijkheid' (het complex van aan vrouwen toegeschreven eigenschappen) een belangrijke betekenisverandering onderging.¹¹ In het hierna volgende probeer ik deze stelling aannemelijk te maken door aandacht te besteden aan de revolutionaire veranderingen die het vrouwelijk uiterlijk onderging, aan de modernisering van het huishouden, aan het fenomeen van de vrouwenorganisaties en aan de opkomst en bloei van nieuwe 'vrouwenberoepen' zoals dat van secretaresse.

De 'vermannelijking' van het vrouwelijk uiterlijk¹²

Als men foto's van vrouwen uit de jaren 20 en 30 vergelijkt met foto's uit de daaraan voorafgaande periode dan wordt men getroffen door een scherpe caesuur die samenvalt met het einde van de Eerste Wereldoorlog. Tot aan 1918 zijn vrouwen gehuld in kleren die vrijwel hun hele lichaam bedekken en die hen belemmeren in hun bewegingsvrijheid. Ook jonge vrouwen ogen daardoor als statige matrones, een indruk waartoe ook het dragen van insnoerende corsetten en een ingewikkelde, stijve haardracht bijdroegen.

Deze ingetogen, damesachtige vrouw verandert na 1918 in een sportieve, jongensachtige, ietwat brutale verschijning. Zij heeft kort haar en draagt hemdachtige jurken die boezem en taille verhullen en die slechts tot aan de knie reiken, waardoor de toeschouwer vrijelijk uitzicht heeft op haar in moderne, vleeskleurige kousen gehulde benen. Kousen waarvan gezegd wordt dat een onevenwichtige man er een 'kuitenprikker' van wordt.

En niet alleen de benen prikkelen de zinnen: ook de blote armen, schouders en hals wekken grote interesse. De associatie met (seksuele) vrijheid die door dit uiterlijk wordt opgeroepen, wordt nog versterkt door de houding van deze nieuwe vrouw: met een sigaret in haar hand beweegt zij zich soepel, nonchalant en zelfbewust in een omgeving die evenals zijzelf het moderne bestaan symboliseert: zittend achter het stuur van een auto, nippend aan een cocktail of dansend op de tonen van de nieuwe, opzweepende jazzmuziek, zo wordt zij het liefst geportretteerd.

Een voorbeeld van het Taylor-systeem in de huishouding (uit 'La Casalinga Riflessiva', catalogus bij een tentoonstelling in Rome 1983 over veranderingen in de huishouding in de jaren 20 en 30).

Een terrein waar wél concrete maatregelen werden voorgesteld is dat van de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw: tijdens het Interbellum werd een reeks pogingen gedaan om die aan banden te leggen.¹⁰ Het zijn vooral deze pogingen die er voor gezorgd hebben dat het Interbellum te boek staat als een periode waarin de realisering van het ideaal van seksegelijkheid problematisch werd.

Bovenstaande ontwikkelingen vormen uiteraard een niet te ontkennen historische 'waarheid'. Deze 'waarheid' monopoliseert

kleio

nummer 7/90
pagina's 4 en 5

Deze nieuwe mode werd in haar 'pure' vorm weliswaar slechts door een minderheid van de vrouwen gedragen, maar had als gevolg van de expanderende confectie-industrie een uitstralend effect op het kleedgedrag van de massa. In het op een breed publiek gerichte geïllustreerde blad *Het Leven* verschenen althans veel foto's van gewone meisjes met korte rokken. En in een net damesblad als *De Vrouw en haar Huis* werd geklaagd over de 'onzedelijke' kleding van dienstbodes.

Uit cartoons blijkt daarentegen dat men zich vooral ergerde aan het 'mannelijke' voorkomen van de Nieuwe Vrouw. De seksidentiteit van de Nieuwe Vrouw was echter ambigue: haar onbedekte benen, armen, schouders en hals accentueerden op ondubbelzinnige wijze haar vrouwelijkheid. Haar zelfbewuste, uitdagende houding, haar platte boezem, de niet aanwezige taille en haar korte, gladde pagehaar zorgden er tegelijkertijd voor dat die vrouwelijkheid een aantal 'mannelijke' trekken vertoonde.

In de jaren dertig verdween deze dubbelzinnigheid. De rokken werden langer, boezem en taille kwamen weer tevoorschijn en de haren werden weer gekruld. Toch verschilde ook deze 'vrouwelijke' vrouw hemelsbreed van de matrone van vóór de Eerste Wereldoorlog. Die had definitief plaats gemaakt voor een vrouw, wier kleding in overeenstemming was met de eisen die het moderne leven aan haar stelde.

De denkende huisvrouw

Dat er sprake was van nieuwe eisen, wordt bijvoorbeeld duidelijk als we de blik richten op het vrouwelijk domein bij uitstek: het huishouden. Daar vond in de jaren twintig en dertig een soort 'stille revolutie' plaats.¹³ Een revolutie die tot stand kwam onder invloed van veranderende inzichten in zaken als hygiëne en voedingsleer, de opkomst van de zogenaamde rationalisatiebeweging en de verbreiding van allerlei nieuwe technische hulpmiddelen, zoals de stofzuiger. De figuur van de huisvrouw veranderde: zij werd steeds vaker op één lijn gesteld met de figuur van de bedrijfsmanager die zijn onderneming op efficiënte, rationele wijze leidde.

Dit betekent dat 'vrouwelijkheid' een nieuwe betekenis kreeg: waar 'vrouwelijkheid' en 'rationaliteit' over het algemeen onverenigbaar werden geacht, was het juist de combinatie van deze twee elementen die een vrouw tot een moderne huisvrouw maakte.

Die moderne huisvrouw beheerde haar huishouden met kennis van zaken. Kennis die er

onder andere toe leidde dat ze meer belang begon te hechten aan een goede hygiëne. Dit betekende bijvoorbeeld dat zij liever verpakte grutterswaren kocht dan losse, omdat het idee dat muizen zich in kruidenierswinkels vrijelijk aan de in bakken bewaarde grutterswaren tegoed konden doen, haar afstootte. Het kon bovendien betekenen dat toilet en badkamer vaker werden schoongemaakt. Ook de voedselbereiding onderging onder invloed van nieuw verworven kennis een aantal veranderingen. Zo werd in tijdschriften als *De Vrouw en haar huis* en *Voeding en Hygiëne* in de loop van de jaren twintig en dertig steeds meer benadrukt dat in de voeding voldoende vitamines A, B, C, en D aanwezig moesten zijn. Daarom kreeg de huisvrouw het advies om een gevarieerd menu op tafel te zetten en om groenten kort en met weinig water te koken.¹⁴

Vitamines voeren ook wel bij een belangrijke verandering in de methode om voedsel te bewaren. Tot aan de Eerste Wereldoorlog werden vlees en groentes als snij- en sperciebonen geconserveerd door ze te zouten. Deze gezouten groente moest voor ze gegeten kon worden zo lang worden gekookt, dat vrijwel alle voedingswaarde verdwenen was. Dat geldt ook voor de smaak: die was abominabel vanwege het zout, en omdat de groente volkomen was stukgekookt. Dat veranderde allemaal met de introductie van het wecken. Deze bewaarmethode betekende een enorme vooruitgang voor de smaak en de voedingswaarde van het eten. Vergeleken bij de gezouten etenswaren smaakte gewekt voedsel bijna vers, omdat volstaan kon worden met een veel kortere kooktijd.¹⁵

Christine Frederick DE DENKENDE HUISVROUW

Het belang van een goede kennis van hygiëne en voedingsleer werd tijdens het interbellum systematisch benadrukt door vertegenwoordigsters van de beweging voor de rationalisatie van het huishouden.¹⁶ Het is met name deze beweging geweest die het begrip 'huisvrouw' verbond met het begrip 'rationaliteit', zodat de figuur van de 'denkende huisvrouw' ontstond. De beweging heeft haar wortels in de Verenigde Staten. Daar publiceerde Christine Frederick al vóór de Eerste Wereldoorlog een aantal artikelen in het tijdschrift *Ladies Home Journal*, waarin zij allerlei adviezen gaf die ertoe moesten leiden dat het huishouden op een efficiënte wijze werd gerund. Vergroting van de efficiency zou ertoe leiden dat de huisvrouw meer tijd kon besteden aan de opvoeding van haar kinderen, aan de verzorging van haar echtgenoot en aan de perfectionering van haar kwaliteiten als huisvrouw en moeder. Een efficiënte uitvoering van het huishoudelijk werk kon, aldus Frederick, bereikt worden met behulp van de door de econoom F.W. Taylor ontwikkelde beginselen van een wetenschappelijke bedrijfsvoering. Die principes moesten nu toegepast worden op het huishouden.

Eerst moest een zorgvuldige analyse worden gemaakt van de uit te voeren taken, opdat het werk opgesplitst kon worden in een aantal standaard karweien, waarvan precies bekend moest zijn hoeveel tijd ze kostten. Op basis van dat overzichtelijke takenpakket kon dan een dag-, week-, maand- en jaarrooster worden ontworpen, zodat alle klussen op het juiste moment werden verricht. Elke taak moest bovendien zo efficiënt mogelijk worden uitgevoerd door overbodige en vermoeiende bewegingen te voorkomen en door de deelhandelingen in een logische volgorde af te werken. Zo moest men als er geen stofzuiger in huis was, niet eerst stof afnemen en dan de vloer vegen, maar de omgekeerde volgorde aanhouden, omdat door het vegen stof opwaai- de dat op de meubelen terecht kwam. De gelukkige huisvrouw die wel een stofzuiger bezat, moest juist stof afnemen vóór het zuigen.

Het gebruik van technische hulpmiddelen werd door de meeste rationalistes toegejuicht. Ook probeerden zij invloed uit te oefenen op architecten, opdat nieuwe woningen zo rationeel mogelijk werden ingedeeld.

In Nederland kregen Frederick's inzichten pas in 1928 bekendheid toen haar artikelen onder de titel *De denkende huisvrouw* in het Nederlands verschenen. Haar ideeën wekten de belangstelling van het in 1924 opgerichte *Nederlands Instituut voor Efficiency*, de in 1912 opgerichte *Nederlandse*

in Zonnige
keuken

Reclame voor een Bruynzeel-keuken

Vereniging van Huisvrouwen, van vrouwenbladen als *De Vrouw en haar Huis* en van het huishoudonderwijs, dat door steeds meer vrouwen werd gevolgd.

Via studiedagen, tentoonstellingen, bijeenkomsten waarop nieuwe huishoudelijke apparaten werden gedemonstreerd, via brochures en tijdschriftartikelen werd geprobeerd om de Nederlandse huisvrouw te overtuigen van het nut van de toepassing der rationele beginselen.

Ook al valt hieruit op te maken dat het nieuwe beeld van de huisvrouw als manager ook in Nederland aansloeg, toch is het de vraag in hoeverre huisvrouwen zich in hun gedrag lieten beïnvloeden door de rationalisatiepropaganda.

Uit interviews blijkt bijvoorbeeld dat het advies om zoveel mogelijk werk zittend uit te voeren, lang niet altijd werd opgevolgd. Met name zittend strijken werd onhandig gevonden, omdat men op deze wijze lamme armen kreeg. Werkschema's werden door veel vrouwen al gebruikt voordat zij van de

rationalisatiebeweging hadden gehoord. Hetzelfde geldt voor het gebruik van een huishoudboekje.¹⁷ Het lijkt er nog het meest op dat de rationalisatiebeweging aansloot op reeds bestaande praktijken, die zij van vanzelfsprekendheden veranderde in bewuste strategieën. Strategieën die huisvrouwen als gevolg van het groeiende tekort aan dienstbodes steeds vaker *zelf* in praktijk moesten brengen.

De meest tastbare invloed heeft de rationalisatiebeweging vermoedelijk uitgeoefend via de woningbouw. Daarin werd vanaf de jaren dertig meer rekening gehouden met de nieuwe eisen die aan de huisvrouw werden gesteld. Zo werd de afstand tussen eetkamer en keuken verkleind door ervoor te zorgen dat de deur van de eetkamer vlak naast die van de keuken werd geplaatst of door een doorgeefluik tussen de eetkamer en de keuken te maken. De keuken zelf onderging de meest spectaculaire veranderingen: zij werd licht en zonnig en kreeg een superdoelmatige inrichting, die ervoor moest zorgen dat de huisvrouw zo min mogelijk overbodige bewegingen hoefde te maken. Bovendien werd de keuken voorzien van de nieuwste technische snuffjes, zoals een elektrisch fornuis of een gaskooktoestel.

Uiteindelijk zijn het dit soort technische vernieuwingen geweest die het gedrag van de huisvrouw het ingrijpendst hebben veranderd. Koken op gastoestellen of elektrische fornuizen was niet alleen veel eenvoudiger dan het koken op een kolen- of houtfornuis, maar ook veel schoner. Over het belang van de stofzuiger is al gesproken. Heel belangrijk waren verder de introductie

**STEEDS MEER HUISVROUWEN
KOKEN ELECTRISCH**

kleio

nummer 7/90
pagina's 6 en 7

van de geiser, de elektrische strijkbout en de elektrische wasmachine. Dit laatste apparaat was weliswaar vóór de Tweede Wereldoorlog nog niet erg wijd verbreid, maar had wel al een veelgebruikte voorloper in de vorm van de handwasmachine.

Ook allerlei minder spectaculaire vindingen vergemakkelijkten het bestaan van de huisvrouw: het gaat hier om de introductie van het afdruipek, van nieuwe waspoeders zoals Persil waardoor geen groene of Sunlightzeep meer hoefde te worden geklopt en van schuurmiddelen als Vim, Schura of Ira, die het schuren met zand overbodig maakten. Ook de strijkplank met inklapbare plank was een belangrijke verbetering, evenals het bestek van Gero en Zilmeta, dat altijd glom zonder dat het, zoals zilveren bestek, regelmatig gepoetst hoefde te worden. Al deze nieuwigheden zorgden ervoor dat de huisvrouw haar werk sneller en gemakkelijker verrichtte, zodat zij meer tijd overhield voor haar gezin én voor zichzelf.

De bloei van het vrouwenverenigingsleven¹⁸

Die tijd kon zij onder andere besteden aan activiteiten die werden ontplooid in het kader van het lidmaatschap van een of andere vrouwenorganisatie.

Aparte organisaties voor vrouwen bestonden al langer: vooral in het kader van de 19de eeuwse vrouwenemancipatiebeweging ontstonden allerlei clubs en verenigingen die ieder op hun eigen wijze de belangen van vrouwen trachtten te behartigen. Het Interbellum was echter een periode waarin het verenigingswezen in het algemeen, en dus ook dat van vrouwen, bloeide als nooit tevoren. Voor een deel ging het hierbij om organisaties die een voortzetting waren van oudere clubs, zoals bijvoorbeeld de in 1894 opgerichte *Nederlandse Vereniging van Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap*. Deze vereniging deed haar best om een nieuwe generatie vrouwen te interesseren voor de oude feministische idealen. Die jongeren bleken echter meer belangstelling te hebben voor één van de nieuwe vrouwenverenigingen, zoals de in 1912 opgerichte *Rooms-Katholieke Vrouwenbond* (RKVB), de in hetzelfde jaar opgerichte *Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen*, de in 1919 opgerichte *Nederlandse Christen Vrouwenbond* of de *Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen*, die in 1930 tot stand kwam.

Deze nieuwe organisaties werden onder andere in het leven geroepen om vrouwen een alternatief te bieden voor clubs die een feministische politiek trachtten te verwe-

zenlijken. Dat betekent echter niet, zoals wel wordt gesuggereerd door dit soort organisaties 'traditioneel' te noemen, dat ze hun leden het soort vrouw ten voorbeeld stelden dat vóór de komst van het feminisme de ideale vrouw was geweest.¹⁹ Zij waren in die zin aangeraakt door het feministische ideaal van de Moderne Vrouw, dat zij vrouwen als groep een bepaalde inbreng in het maatschappelijk leven toekenden. Dat betekende een echte breuk met de wijze waarop er tot dan toe in rooms-katholieke en protestants-christelijke kring over vrouwen was gedacht: daar was tot dan toe alleen sprake geweest van 'de vrouw' in het licht der eeuwigheid of van een verzameling vrouwen in gezinnen. 'Modern' was ook, dat er vanuit werd gegaan dat vrouwen *zelf*, en liefst gezamenlijk, konden bepalen hoe hun bijdrage aan het maatschappelijke leven eruit zou moeten zien.²⁰

De wijze waarop invulling werd gegeven aan de maatschappelijke inbreng van vrouwen verschilde per organisatie. Zo werd er in de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen op gehamerd dat een efficiënte huisvrouw er met haar werk toe bijdroeg dat ook de grote huishouding, de Staatshuishouding, naar behoren functioneerde. De RKVB legde het accent op het algemeen maatschappelijke belang van de opvoedende kwaliteiten van vrouwen: de bond spoorde vrouwen aan om gezins- en familieleden, werklozen, zieken, armen en eenzamen te vormen tot goede katholieke staatsburgers door een voorbeeld voor hen te zijn, hen met zachte hand te leiden, hun iets moois mee te geven.

Dit accent op de specifieke morele kwaliteiten van vrouwen komt het scherpst tot uitdrukking in het concept van het 'geestelijk moederschap'. Volgens dit concept behelste het vermogen om moeder te worden méér dan het vermogen om kinderen voort te brengen en op te voeden. Het begiftigde vrouwen met een speciale capaciteit tot het Offer en het was deze wil om zich actief en voor honderd procent te geven die nu in dienst van de samenleving moest worden gesteld. In concreto betekende dit onder meer dat de ongehuwde vrouw beroepsarbeid diende te verrichten waarin het vermogen om zichzelf weg te cijferen ten volle kon worden ontplooid, zoals bijvoorbeeld in het beroep van verpleegster. Beroepsarbeid voor gehuwde vrouwen was voor de RKVB uit den boze. Zij konden op een andere wijze 'geestelijke moeders' zijn, namelijk door zich bezig te houden met charitatief werk.

Een geheel andere sfeer ademde het programma van de neutrale *Nederlandse Bond*

van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen. In plaats van geestelijk moederschap en opofferingsgezindheid werd hier het belang van de geestelijke ontwikkeling van de plattelandsvrouw benadrukt: voor vrouwen en meisjes moest vakonderwijs - b.v. landbouwhuishoudonderwijs - in het leven worden geroepen, omdat alleen goed geschoolde vrouwen konden bijdragen aan de door de Bond zo vurig verlangde verbetering van de culturele, maatschappelijke, hygiënische en economische toestanden op het platteland.

Het verwerven van kennis, met name kennis van de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van de elektrische apparaten, stond ook hoog in het vaandel van de in 1932 opgerichte *Nederlandse Vrouwen-Electriciteitsvereniging*. Ook hier werd gesteld dat kennis voor vrouwen vensters opende die uitkeken op een wereld die tot dan toe voor haar gesloten was geweest, die van het maatschappelijk leven.

Nieuwe vrouwenberoepen

Niet alleen in de nieuwe vrouwenorganisaties werd aan het begrip 'vrouwelijkheid' een nieuwe invulling gegeven door het te omschrijven als een complex geheel van eigenschappen dat vrouwen geschikt maakte voor een zeer specifieke bijdrage aan het *maatschappelijk* leven. Ook in de nieuwe vrouwenberoepen die vanaf het eind van de 19de eeuw ontstonden, was dat het geval. Het ging om beroepen met een dienstverlenend karakter, zoals dat van apothekersassistente, verpleegster, winkelmeisje, telefoniste en kantoorbeampte.

Vooraf het kantoor werd na de Eerste Wereldoorlog overspoeld met meisjes die tot aan hun trouwen hun brood wilden verdienen met werk dat in tegenstelling tot fabrieksarbeid als fatsoenlijk werk werd gezien. In het begin stuitte de komst van vrouwen op veel weerstanden: de mannelijke kantoorklerken vreesden dat hun werk in aanzien achteruit zou gaan en de werkgevers waren bang dat vrouwen overal chaos zouden creëren en dat zij het mannelijke personeel het hoofd op hol zouden brengen door frivol gedrag en aanstootgevende kleding en make-up. Zo werd er in de jaren twintig bij de PTT een discussie gevoerd over de vraag of er geen passende dienskleiding moest worden voorgeschreven, teneinde 'het besef van de waardigheid van het ambt en den ernst van den arbeid te versterken'.²¹ Zo'n algemeen voorschrift kwam er uiteindelijk niet. Wel vonden de meeste directeuren van post- en telegraafkantoren dat het leidinggevende personeel moest ingrijpen als dat nodig geacht werd. 'Want',

Een telefoonzaal circa 1920 (uit: Marjolein Morée en Marjan Schwegman, 'Vrouwenarbeid in Nederland 1870 - 1940').

zo schreef een inspecteur uit 's-Hertogenbosch, 'zou een directeur of chef niet ingrijpen, wanneer een onzer vrouwelijke ambtenaren b.v. een 'vrijen inkiijk' verschaft op edele delen - hetzij doordat de blouse te laag is uitgesneden dan wel niet goed sluitend is gemaakt; waardoor de vrouw vaak, zonder dat zij er zich van bewust is, aanstoot geeft - dan is m.i. dat hoofd van dienst of chef zeer nalatig in de vervulling van zijn plicht, en wekt hij den schijn zelf behagen te scheppen in het gewraakte euvel.'²²

Ondanks dit soort 'gevaren' nam het aantal vrouwen op kantoor sterk toe. Dat hield onder meer verband met een verandering in de aard van het werk: ook op kantoor werd gerationaliseerd en gemechaniseerd: er werden kantoormachines aangeschaft en men begon veelomvattende functies op te splitsen in een aantal deeltaken.²³ Op die manier ontstonden er uiteenlopende banen. Voor het eenvoudige 'licht administratieve werk' werden vooral jonge vrouwen aange trokken. De verantwoordelijke banen, waarvoor meer vakbekwaamheid en relatief meer scholing vereist waren, bleven het domein van de mannen. Deze arbeidsdeling naar sekse werd gerechtvaardigd door erop te wijzen dat vrouwen minder intelligent waren dan mannen. Ook zouden ze minder ambitie hebben, terwijl ze mannen daarentegen overtroffen in netheid, vingervlugheid, en accuratesse.

Aan deze redenering is te zien dat aan het begrip 'vrouwelijkheid' een dubbele betekenis werd gehecht: enerzijds verhinderde hun specifieke natuur vrouwen om als goe-

de professionele krachten te functioneren, anderzijds konden zij als gevolg van diezelfde natuur een specifiek vrouwelijke professionaliteit ontwikkelen. Dit laatste idee werd vanaf de jaren twintig de rechtvaardigende grondslag van allerlei nieuwe opleidingen die tot doel hadden vrouwen om te vormen tot waardevolle arbeidskrachten die vrouwelijk én professioneel waren.

Dat is bij voorbeeld te zien aan ontstaan en aard van de speciale secretaresse-opleidingen.²⁴ De oudste en bekendste is die van het Instituut Schoevers, welke in 1925 begon. Net zoals bij de creatie van de moderne huisvrouw het geval was, werd ook hier het belang van de toepassing van 'wetenschappelijke' inzichten benadrukt.

In het type-onderwijs kwam dit tot uitdrukking in uitvoerige discussies over de voor- en nadelen van het vier-acht- of tien-vingersysteem, het blindtypen, de correcte typehouding, de stand van de handen, de indeling van het toetsenbord, de zwaarte van de aanslag, de beste machine en het gebruik van een kopijstandaard. Blind tikken werd geïntroduceerd als belangrijke vernieuwing: op die manier had de typiste minder last van vermoeidheid, maakte ze minder fouten en ontwikkelde ze een hogere snelheid.

Een ander novum uit de jaren twintig was het ritmisch tikken op muziek. Voornaamste doel hiervan was het bereiken van lenigheid in pink en ringvinger, zodat de typiste steeds met tien vingers zou blijven typen. Deze lenigheid kon bereikt worden door zeer veel te typen, maar omdat, zoals de heer Schoevers schreef, 'Hollanders op afwisseling gesteld zijn, zullen zij na een uurtje getikt te hebben langzamerhand gaan treuzelen (...). Muziek nu, kan zeer goede diensten bewijzen. Het vervelende en saaie wordt dan door de opgewekte muziek vermeden, de leerling gaat met plezier verder, en dank zij het ritme, moeten zij ook weer het vluggere tempo waarmede zij begonnen zijn, opnemen.'²⁵

De koffergrammofoon deed zijn intrede bij het typeonderwijs en als er een walsje werd gespeeld dan was dat voor de cursisten het teken dat zij het papier in de machine moesten zetten.

Behalve van muziek, werd vanaf de jaren dertig ook gebruik gemaakt van vingergymnastiek en vingermassage om de lenigheid van de vingers te vergroten.

De secretaresse die het Instituut Schoevers wilde creëren, was in die zin een 'traditionele vrouw', dat van haar werd verwacht dat zij als een goede fee in alle stilte op de achtergrond opereerde, terwijl zij ondertussen de touwtjes stevig in handen had. Tegelijkertijd was zij echter een moderne vrouw,

omdat zij een algemeen erkende, specifieke deskundigheid bezat, die gebaseerd was op 'harde' en 'onvrouwelijke' zaken als rationaliteit en discipline.

Conclusie

Bovenstaande schets laat zien dat het begrip 'vrouwelijkheid' (en 'mannelijkheid', maar dat is een ander verhaal) geen statisch begrip is: de betekenis verandert, al naar gelang de historische omstandigheden. Tijdens het Interbellum ontstond een moderne vrouwelijke bestaanswijze. Dit complexe, en nog weinig bestudeerde proces vond zowel op papier plaats als in de 'realiteit', ook al is het moeilijk om van geval tot geval te bepalen hoe propaganda en praktisch zich tot elkaar verhielden. Die twee niveaus zijn in mijn ogen onlosmakelijk met elkaar verbonden. Doelbewuste pogingen om een bepaald soort vrouw te creëren, zoals bijvoorbeeld ondernomen door de heer Schoevers en door de huishoudelijke rationalistes, sloten immers aan op reeds bestaande praktijken.

Typelokaal Den Haag 1925 (uit: 'Instituut Schoevers 75 jaar 1913-1988').

In de vrouwelijke bestaanswijze die tijdens het Interbellum vorm kreeg, wordt 'vrouwelijkheid' op een nieuwe manier, die wezenlijk anders was dan tijdens de eerste feministische golf, verbonden met 'openbaarheid'. De vrouwen kregen tussen de twee wereldoorlogen een modern uiterlijk, ze werden professionals in een gemoderniseerd huishouden en in nieuwe eigen beroepen en ze claimden door middel van nieuwe organisaties een eigen maatschappelijke taak.

Zo bezien is de geschiedenis van vrouwen gedurende deze periode allerminst statisch, maar is zij juist volop in beweging.

Noten

1. Dit artikel is de neerslag van een drietal nascholingslezingen die ik in het najaar van 1989 met het oog op het CSE vrouwengeschiedenis heb gehouden, en van een lezing voor het PTT-museum. Deze laatste is onder de titel 'Tussen traditie en moderniteit: de Nederlandse vrouw tijdens het interbellum' gepubliceerd in: A. Jespers ed., *Bericht uit 1929. Het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT museum* ('s-Gravenhage 1990) 32-46.
2. Gianna Pomata, 'De geschiedenis van vrouwen: een kwestie van grenzen', in: *Socialisties-Feministische Teksten X* (Baarn 1987) 61-114.
3. Het gaat om: Speciaal vrouwengeschiedenisnummer van Kleio. Tijdschrift van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland, 30, 9 (1989); *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland*. (Zutphen 1989); Maria Grever en Annemiek van der Veen ed., *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw*. (Zutphen 1989); Mirjam Cornelis en Margot Hinderink, *Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten. De geschiedenis vanaf 1929*. (Houten 1989); Tussen aanpassing en verzet. *Vrouwen voor het voetlicht 1929-1969*. (Culemborg 1989); Maria Grever en Carla Wijers ed., *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969*. (IJsselstein 1988); N. Bootsma en J. Pluymakers ed., *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*. (Tilburg

ke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd (Nijmegen 1978).

8. Zie bijvoorbeeld de stofomschrijving van het CSE vrouwengeschiedenis, gepubliceerd in: Maria Grever en Carla Wijers ed., *Vrouwen in de twintigste eeuw*.
9. Zie voor een dergelijk beeld van het confessionele offensief bijvoorbeeld H. van Galen Last, 'Het cultureel-maatschappelijke leven in Nederland 1918-1940', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIV (Haarlem 1979) 285-313.
10. Zie hiervoor: Anet Schoot-Uiterkamp, 'Terug naar het paradijs? Akties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1978) 182-245.
11. Een dergelijke verandering spreekt onder meer uit: Mincke van Essen, 'Meisjesonderwijs in Nederland na 1800. Continuïteit en verandering,' in: N. Bootsma en J. Pluymakers ed., *Vrouwengeschiedenis. Acht essays*.
12. De samenhang tussen veranderingen in het vrouwelijk uiterlijk en maatschappelijke veranderingen is in Nederland nog nauwelijks onderzocht. Ik steun op fragmentarische informatie uit *Van moeder op dochter* en uit A. Boswijk en D. Couvee, *Vrouwen vooruit! De weg naar gelijke rechten* (Amsterdam 1979) en op onderzoek dat door Dimfa van Beek werd verricht voor haar (ongepubliceerde) doctoraalscriptie *Nieuwe Geschiedenis*, RUL 1988.
13. H. van Setten houdt in 'Geschiedenis van huishoudelijk werk', *Kleio*, 30, 9 (1989) 9-17 een m.i. terecht pleidooi voor meer onderzoek naar de veranderingen in het huishoudelijk werk. Ik vind het echter jammer dat deze veranderingen in zijn artikel niet worden gerelateerd aan veranderingen in het begrip 'huisvrouw'.
14. Dit soort veranderingen blijken uit interviews die Mattanja Schwencke hield voor haar doctoraalscriptie *Nieuwe Geschiedenis: Ieder doet het op haar eigen wijze. Huishoudelijk werk tussen de beide wereldoorlogen*, RUL 1989.
15. Zie: Jozien Jobse, *Van pekelvat tot diepvrieskist* (Amsterdam 1989).
16. Zie hiervoor: Liesbeth Bervoets, *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig* (Amsterdam 1982) en *La casalinga riflessiva. La cucina razionale come mito domestico negli anni '20 e '30* (Roma 1983).
17. M. Schwencke, *Ieder doet het op haar eigen wijze*.
18. Zie hiervoor behalve *Van moeder op dochter* ook *Naar natuurlijk bestel. Vrouwenorganisaties in de jaren dertig* (Amsterdam 1980) en Mieke Aerts ed., *Het vrouwelijke georganiseerd* (Amsterdam 1986).
19. Zoals bijvoorbeeld Anneke Ribberink doet in 'Seksenverhoudingen in de jaren vijftig', *Kleio*, 30, 9 (1989) 25-28.
20. Zie Mieke Aerts, 'Op zoek naar konstrukties van vrouwelijkheid. Naar aanleiding van drie katholieke vrouwenorganisaties in het interbellum', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis II* (Nijmegen 1981) 132-146.
21. Els Lansdorp, *Vrouwen op hun post. Meer dan een eeuw vrouwen bij de PTT* (z.p. 1988) 37.
22. Ibidem, 38.
23. Zie voor dit proces: Morée en Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland*.
24. Els Lansdorp en Doke Romeijn, *Instituut Schoevers 1913-1988* (z.p. 1988).
25. Ibidem, 41-42.

1990); J. Bosmans, 'De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland', *Spiegel Historiaal*. Maandblad voor geschiedenis en archeologie, 24, 11 (1989) 468-475 (lezing gehouden op de didactiekconferentie te Tilburg).

4. Zie voor een uitwerking van deze stelling mijn 'De strijd tegen de 'mannelijke' blik. Vrouwengeschiedenis als eindexamenonderwerp. Een besprekingsartikel', dat verscheen in juni 1990 in het Tijdschrift voor Vrouwenstudies.
5. Zie voor een voorbeeld uit de feministische geschiedschrijving Marjolein Morée en Marjan Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940* (Rijswijk 1981).
6. Zie voor het probleem van de historisering van (huiselijk) geluk: Richard Holmes, *Voetsporen* (Amsterdam 1986) 116.
7. Zie bijvoorbeeld W.H. Posthumus van der Goot ed., *Van moeder op dochter. De maatschappelij-*

De affaire Delfgaauw/Mommersteeg en het onverwerkte verleden

Hans Schippers

De opwindning over de 'ontmaskering' van prof. Delfgaauw en de gewezen staatssecretaris Mommersteeg als leden van Nationaal Front heeft bij mensen die enigszins van de materie op de hoogte zijn een zekere verbazing gewekt. In de in 1977 gepubliceerde inventarissen van de archieven van Zwart en Nationaal Front kan men de namen van deze 'kameraden' simpelweg opzoeken. De naam van Delfgaauw is voorts gevallen bij de publicatie van de roman *Onder Professoren* van W.F. Hermans. De romanfiguur mr. dr. Goudewolf, die de dwangmatige neiging had de fascistengroet te brengen, zou althans voor een deel verwijzen naar de persoon van Delfgaauw. Het feit dat de jeugdige publicist Joep Mommersteeg meewerkte aan rechts-radicalen tijdschriften als *Veertien Dagen* en *Aristo* is in het begin van de jaren zeventig 'onthuld' door ondermeer Wim Zaal.¹

Arnold Meijer (foto: RIOD)

De feiten

Ook de feiten over de door Arnold Meijer geleide organisaties Zwart en Nationaal Front mogen zo langzamerhand als bekend worden verondersteld. De eerste beweging werd in 1934 opgericht met een door de opvattingen van Mussolini en Charles Maurras geïnspireerd fascistisch en anti-semitisch programma. Na de voor de beweging desastreus verlopen verkiezingen van 1937 en een reis naar Franco-Spanje matigde Meijer het optreden van zijn beweging enigermate. Geïnspireerd door het Spaanse eenheidsfront van fascistische, nationalistische en conservatieve deed hij vanaf 1939 pogingen iets dergelijks ook in Nederland op te richten. Het kort voor de Duitse inval tot stand gekomen Nationaal Front was echter weinig meer dan een wat versterkt Zwart Front.²

De nieuwe beweging, die ernaar streefde in Nederland een autoritair-corporatief regime à la Franco of Salazar te vestigen, beleefde zijn sterkste groei in het najaar en de winter van 1940. Naast de aanvallen op de NSB die men toen deed, was daarbij vooral van belang dat de katholieke kerk verklaarde geen bezwaar te maken tegen het lidmaatschap van Meijers organisatie. Ongeveer tweederde van de 13.000 à 14.000 leden die Nationaal Front in het voorjaar van 1941 telde was katholiek. De financiers waren in hoofdzaak zakenlieden en waarschijnlijk enkele katholieke instellingen. De Duitsers hadden aanvankelijk een vrij

hoge dunk van Meijer. Toen echter na de nodige druk bleek dat deze er niet veel voor voelde zonder restricties voor het nationaal-socialisme te kiezen en zich met zijn aanhang bij de NSB aan te sluiten, werd Nationaal Front samen met de Nederlandse Unie op 13 december 1941 verboden.

Zwart Front had zijn aanhang met name onder arbeiders en kleine zelfstandigen. Nationaal Front oefende echter ook grote aantrekkingskracht uit op vooral katholieke studenten, jeugdige intellectuelen en kunstenaars. Zij sloten zich in de eerste plaats bij de beweging aan omdat die zonder omwegen streefde naar een autoritair geleid en corporatief georganiseerd Nederland. Een dergelijk politiek en sociaal-economisch systeem werd in katholieke kring maar ook wel daarbuiten gezien als het beste alternatief voor zowel socialisme als liberalisme. Dat joden in zo'n staat een positie als tweederangs burgers toebedeeld kregen werd nodig geoordeeld omdat zijn niet bereid zouden zijn zich aan de christelijke maatschappij aan te passen. In de bladen van Nationaal Front stonden overigens regelmatig grof anti-semitische artikelen en soms tekeningen, die met de in theorie gematigde opvattingen weinig van doen hadden en die de anti-joodse Duitse politiek direct in de kaart speelden.

Het streven naar een min of meer autoritair geleide, corporatief georganiseerde staat leefde ook sterk bij een deel van de Unie-aanhang.³ Met name een aantal medewerkers van het Haagse secretariaat en de leden van het driemanschap De Quay, Linthorst Homan en Eindhoven stonden sympathiek ten aanzien van een 'nieuwe orde' in ons land. Langdurige besprekingen tussen Nationaal Front en de Unie waren het gevolg. Maar Meijers eis dat het driemanschap de joodse leden zou moeten uitsluiten en mogelijk ook druk van het episcopaat op de Unie-leiding stonden een samengaan ten slotte in de weg.

Na de opheffing van Nationaal Front hielden Meijer en het grootste deel van zijn aanhang zich verder buiten de politiek. Een aantal leden zette de collaboratie voort in de NSB of verwante organisaties. Anderen

kleio

nummer 7/90
pagina's 10 en 11

NEDERLANDERS! WEEST NEDERLANDSCH

1941

IS HET JAAR VAN
NATIONAAL FRONT
LEIDER: **ARNOLD MEIJER**

kozen na enige tijd voor deelname aan het verzet, waar sommigen in enkele inlichtingendiensten een vooraanstaande en moedige rol speelden.

'Fout' zonder consequenties

De kwestie waar het nu bij oud-leden van Nationaal Front als Delfgaauw en Mommersteeg om gaat is dat het velen heeft geschokt te vernemen dat aanhangers van deze anti-democratische en anti-semitische beweging na de oorlog onbelemmerd carrière hebben kunnen maken, en dat zelfs hoge regeringsfuncties voor hen bereikbaar waren.

Hoe deze situatie heeft kunnen ontstaan is een gecompliceerde zaak, waaraan verschil-

lende factoren die op het eerste gezicht met elkaar in tegenspraak zijn een bijdrage hebben geleverd.

In de eerste plaats wist men na de bevrijding niet goed wat men in juridisch opzicht met het eind 1941 ontbonden Nationaal Front aan moest. In de eerste in 1943 opgestelde besluiten en lijsten over de bijzondere rechtspleging werd Nationaal Front samen met de NSB en de daarmee verbonden organisaties tot de landverraderlijke bewegingen gerekend. Maar in de definitieve versies ontbreekt de naam van Meijers partij. Dit was waarschijnlijk het resultaat van de activiteiten van jhr. mr. P.Th. Six een gewezen lid van Nationaal Front, die medio 1943 via Stockholm in Londen aankwam. Hij werd begin 1944 contactpersoon tussen de chef-

staf van het Militair Gezag (MG). In september van dat jaar ging hij deel uit maken van de persoonlijke staf van prins Bernhard. Mede na druk vanuit het verzet, werd door de juridische afdeling van het MG in mei 1945 voorgesteld om Nationaal Front alsnog toe te voegen aan de Lijst Landverraderlijke Organisaties. Men deed dit voorstel niet om maatregelen tegen alle leden te nemen, maar vooral om de beweging, die nota bene opnieuw activiteiten ontplooidde, te kunnen verbieden en om een aantal leidende figuren te kunnen arresteren en verhoren. Op deze wijze zou men tevens een beeld van de activiteiten kunnen krijgen.

Na een maandenlange strijd achter de schermen dolf het voorstel van het MG echter het onderspit. De belangrijkste reden om Nationaal Front niet toe te voegen aan de Lijst Landverraderlijke Organisaties waren de besprekingen over een samengaan, die er tussen Meijers beweging en de Unie hadden plaats gevonden. Van De Quay was een publieke uitspraak bekend dat hij op zekere voorwaarden bereid was Meijer in de leiding van de Unie op te nemen. Dezelfde De Quay was in 1945 enige tijd minister van defensie.

Justitie besloot nu Meijer alleen te vervolgen en dit dan niet als leider van Nationaal Front, maar vanwege zijn publikaties in de bladen van zijn beweging. Een beslissing die niet anders dan curieus en onlogisch kan worden genoemd. Een beslissing ook die opnieuw alleen te verklaren is uit de behoefte om geen oordeel uit te hoeven spreken over de politieke organisatie Nationaal Front zelf.

Meijer, die op 5 mei 1945 met hulp van bevriende militairen uit voorarrest was ontsnapt, werd met de nodige moeite voor de tweede maal gearresteerd en medio 1946 wegens hulpverlening aan de vijand tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld. In cassatie bracht men deze straf terug tot vier jaar detentie en ontzetting uit de beide kiesrechten voor een periode van tien jaar.

Bij de zuiveringsmaatregelen tegen oud-leden die een overheidsfunctie hadden, nam men als criterium het feit of deze leden na de Legioenoproep van 28 juni 1941 lid van Nationaal Front waren gebleven. Was dit het geval dan diende een berisping of ontslag te volgen. Dezelfde maatregelen moesten ook worden genomen tegen leidende functionarissen en propagandisten van de beweging. Voor hen gold de datum van 28 juni 1941 overigens niet als maatgevend.⁴ Van deze zuivering is hoegenaamd niets terecht gekomen. Dit voornamelijk omdat door het ontbreken van een leden administratie (die was door Meijer verborgen) over die leden weinig bekend was.

Zwarte Storm, het weerkorps van Zwart Front (foto: Rijksarchief Noord-Brabant)

Een onjuist beeld

Een tweede factor die er toe bijdroeg dat oud-Fronters na 1945 weinig hinder van hun lidmaatschap hebben ondervonden is te vinden in de beeldvorming over de oorlogsperiode; een beeldvorming die vanaf 1960 in aanzienlijke mate werd bepaald door de televisieserie *De Bezetting* van dr. L. de Jong.

In deze enkele jaren durende, zeer invloedrijke serie met bijbehorende reeks publikaties bracht de samensteller een duidelijke tweedeling aan tussen het in overgrote meerderheid 'goede' Nederlandse volk en een kleine groep met de bezetters collaborerende 'foute' NSB-ers. Een zwart-wit beeld dat in die tijd binnen de Nederlandse samenleving - met de communisten wellicht als uitzondering - vrij algemeen werd aanvaard. De Jong signaleerde wel het omstrede optreden van het Unie-driemanschap, maar het bestaan van Nationaal Front werd in *De Bezetting* niet vermeld.

De onduidelijke positie van Meijers beweging in de tweedeling goed-fout werd slechts gedeeltelijk verhelderd door een tweetal publikaties van Wim Zaal. Hij nam in *De Herstellers* (1966) en *De Nederlandse fascist* (1973) duidelijk afstand van de opvattingen van Meijer c.s., maar hij schilderde Nationaal Front tevens af als een onbetekenend en chaotisch clubje politieke warhoofden.

Nu ontbrak er door de snelle groei van de beweging wel het nodige aan de organisatie - net zoals overigens bij de Unie en de NSB - Maar met de krant het *Nederlandsch Dagblad* (oplage ongeveer 8000 exemplaren) en het weekblad *De Weg* (oplage rond 7000 exemplaren) oefende Nationaal Front zeker de nodige invloed uit.

Het beeld dat men van Meijers aanhang had, kan de derde reden genoemd worden waar-

om aan Nationaal front en de leden van die beweging na de oorlog weinig aandacht is besteed. We vinden het voor een deel ook terug in de in het begin van de jaren zeventig gepubliceerde delen vier en vijf van het door dr. L. de Jong geschreven *Koninkrijk der Nederlanden*. Hij gaf daarin een over het algemeen goede beschrijving van de politieke geschiedenis van de beweging, zij het dat de relaties met de Nederlandsche Unie onderbelicht bleven. De Jongs karakterisering van de leden van Nationaal Front is echter minder geslaagd. Hij deed dat voornamelijk aan de hand van een citaat uit een boekje van de uit de beweging getreden querulant Alfred A. Haighton. Hierin is sprake van heren met gefriseerde knevels, slobkousen, glacé handschoenen en geparfumeerde baarden, kortom een deftig rariteitenkabinet.⁵ Dit soort kameraden trof men met name in Den Haag en omgeving ook wel in Nationaal Front aan. Maar voor de beweging in zijn geheel ging het beeld niet op. Daarin domineerden jeugdige arbeiders en hoger opgeleiden.

Het paradoxale resultaat van de hiervoor weergegeven ontwikkeling was dat Nationaal Front zo'n dertig jaar na de oorlog in brede kring werd beschouwd als een 'foute' organisatie. Maar dan wel een 'foute' beweging waarvan de vroegere leden - immers voornamelijk warhoofden en mislukkelingen - geen verantwoording hoefden af te leggen voor hun houding gedurende de oorlog. Op enkele uitzonderingen na, zoals bijvoorbeeld de bekende psychiater prof. dr. C. Trimbos, die een interview met *De Volkskrant* over zijn lidmaatschap van Nationaal Front sprak, gaven zij ook geen bekendheid aan hun vroeger politieke sympathieën. En zo kon het gebeuren dat het gewezen lid van Meijers beweging, de Tilburgse hoogleraar prof. mr. A.L. de Block al in de jaren zestig zonder discussie over zijn persoon lid van de Raad van State kon worden.

De moeizame doorbreking van het goed-fout schema

Bij het traditionele zwart-wit schema van goed en fout en het daarbij behorende beeld van de aanhang van fascistische partijen werden pas aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig de eerste vraagtekens gezet. Dit gebeurde waarschijnlijk mede onder invloed van buitenlandse publikaties over de houding van de bevolking in door Duitsland bezette gebieden. Ook Marcel Ophuls film 'Le Chagrin et la Pitié' over het dagelijks leven in Vichy-

Frankrijk tijdens de oorlog maakte in zijn trefzekere schildering van aanpassing en collaboratie grote indruk.

In 1977 introduceerde prof. dr. E.H. Kossmann het begrip accommodatie om de relaties van een deel van de Nederlandse bevolking met de bezetter te beschrijven. Deze of soortgelijke termen als aanpassing raakten in de daarop volgende jaren in zekere mate ingeburgerd in de (wetenschappelijke) discussie over de jaren 40-45. Deze ontwikkeling werd in 1983 door prof. dr. J.C.H. Blom samengevat en uitgewerkt in zijn inaugurele rede 'In de ban van goed en fout?' Hierin pleitte hij voor het doorbreken van het goed-fout concept en een nader onderzoek naar de 'belevingswereld' van de diverse maatschappelijke groepen gedurende de bezetting. Op deze wijze zou het wellicht tevens mogelijk zijn tot nieuwe inzichten te komen over een onderwerp als collaboratie. Het begrip accommodatie, meende Blom, zou daarbij wel eens een heel zinvol hulpmiddel kunnen zijn.⁶

Het gebruik van begrippen als accommodatie en aanpassing brengt overigens het gevaar in met zich mee dat allerlei vormen van hulp aan de bezetter met deze versluierende termen worden aangeduid. Voor een organisatie als Nationaal Front zou dit onjuist zijn. In mijn proefschrift heb ik beschreven hoe de beweging er naar streefde om samen met een deel van de Nederlandsche Unie en elementen uit de NSB van (Groot-)Nederland een autoritair-corporatieve staat te maken naar het model van Franco-Spanje, het Portugal van Salazar of Vichy-Frankrijk. Omdat deze doelstelling slechts met Duitse steun viel te realiseren betuigde Nationaal Front enthousiast adhesie met vrijwel alle door de bezetters genomen maatregelen. Protesten tegen de eerste anti-joodse besluiten werden door Nationaal Front scherp veroordeeld. Organisaties van de 'nieuwe orde' als Winterhulp, Volksdienst en Opbouw/Arbeidsdienst konden aanvankelijk op actieve steun van Meijer en aanhang rekenen. Naarmate echter duidelijker werd dat de bezetter niets zag in een soort onafhankelijk fascistisch Nederland distantieert Nationaal Front zich behoedzaam van de Duitse bezettingsspolitiek.

Het bekendste voorbeeld van die gang van zaken was Meijers oproep eind juni 1941 om een Nederlandsch Legioen voor de strijd tegen de Sovjetunie te vormen. De achterliggende bedoeling was dat het Legioen de kern van een nieuw Nederlands leger zou gaan vormen. Toen echter na een maand bleek dat de eenheid deel ging uitmaken van de Waffen-SS, liet Meijer weten er niet aan te zullen meewerken.

De politieke lijn van Nationaal Front is met uitzondering van het volgehouden antisemitisme te omschrijven als een 'halve collaboratie' met de bezetter en als zodanig onderscheidde de beweging zich zowel van de Unie als van de NSB. De eerste organisatie kan met zijn vage diverse aspecten van de 'nieuwe orde' voorzichtig steunend programma en zijn 700.000 leden de exponent bij uitstek van de aanpassing worden genoemd. De door Mussert geleide nationaal-socialistische beweging was niet alleen in ideologisch opzicht meer verwant met de bezetter dan Nationaal Front. De NSB steunde namelijk, zij het soms wat tegenstribbelend, tenslotte de Duitse politiek zonder restricties.⁷

Ook wat betreft de leden is een zekere nuancering op zijn plaats. Na de schok van de verloren oorlog van mei 40 zagen nogal wat jongeren in Meijers beweging een nationalistische tegenhanger van de NSB. Een aantal van hen kwam spoedig tot het inzicht dat dit niet het geval was. Andere leden trokken zich in de zomer en de herfst van 1940 terug toen hen de kwalijke kanten van Nationaal Front (anti-semitisme, te pro-Duits) duidelijk werden. Nog weer anderen bedankten eind 1940, omdat de samenwerking met de Nederlandsche Unie uitbleef. Een aantal oud-Fronters wist zich verder in de loop van de oorlog in meer of mindere mate te rehabiliteren door aan het verzet te gaan deelnemen.

Tenslotte

Een genuanceerde beschrijving van de geschiedenis van Nationaal Front betekende in het begin van de jaren tachtig niet dat het optreden van de beweging zonder problemen bespreekbaar was. Het kernprobleem hierbij was waarschijnlijk dat het voor velen om overigens uiteenlopende redenen nog altijd moeilijk te aanvaarden is dat een antidemocratische en anti-semitische organisatie als Nationaal Front na mei 1940 een groot aantal bekwame personen wist aan te trekken. Mede daardoor kon de beweging in het begin van de bezetting een rol van betekenis spelen, waarbij niet alleen de leiding van de Unie, maar ook de gewezen minister-president dr. H. Colijn en de SDAP-leider Koos Vorrink bereid waren met Meijer over samenwerking te praten. Het traditionele beeld van Nationaal Front als een onbetekenend clubje kwalijke warhoofden is natuurlijk minder verontrustend.

Voor mij persoonlijk hield dit in dat een promotie aan de Katholieke Universiteit Brabant niet mogelijk was. Men meende dat in de beschrijving van de relaties tussen de

zo geheten Brabantia-Nostra-vleugel van de Unie en Nationaal Front en in de bespreking van de ideologische overeenkomsten en (financiële) banden tussen deze beweging en de RK-kerk een anti-Brabantse en anti-katholieke tendens te bespeuren. Een uitgave als boek werd begin 1984 na druk van de Universiteit Brabant verhinderd door het ministerie van justitie en het RIOD. Een rol van belang speelde hierbij ook dat enkele medewerkers van deze laatste instelling het niet toepassen van het goed-fout schema als een vergoelijking van het fascisme zagen.

Wat betreft de beeldvorming over Nationaal Front moet het betreurd worden, dat een katholieke omroeporganisatie als de KRO nooit serieus en voor een groter publiek aandacht heeft besteed aan het streven van katholieke zijde naar een (autoritair) corporatieve ordening en de parallellen die dit streven had met de ideologie van organisaties als het Verdinaso, Zwart en Nationaal Front en een deel van de Unie. men had hierin een voorbeeld kunnen nemen aan de Belgische televisie, waar Maurice de Wilde en enkele jonge historici de afgelopen jaren een aantal uitstekende documentaires over diverse aspecten van collaboratie en verzet hebben gemaakt. Ook 'moeilijke' onderwerpen werden hierbij niet uit de weg gegaan.

Opmerkelijk is ook dat dr. P. Romijn in zijn vorig jaar verschenen overigens goede proefschrift *Snel, streng en rechtvaardig, 1945 - 1955* wel uitgebreid de na-oorlogse beoordeling van het driemanschap van de Unie beschrijft, maar dat hij niets zegt over het beleid inzake de vervolging van Arnold Meijer en aanhang.⁸ De tijd van het doodzwijgen van Nationaal Front zou vijftienvertig jaar na de oorlog toch voorbij moeten zijn.

Noten

1. W. Zaal, *De Nederlandse fascistten*. Amsterdam 1973, blz. 191
2. De gegevens over de door Arnold Meijer geleide organisaties zijn in hoofdzaak ontleend aan, H. Schippers, *Zwart en Nationaal Front*. Amsterdam 1986.
3. Zie ook mijn artikel 'Zwart en Nationaal Front' in *Kleio* 1989/3, p. 4,7.
4. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 12, blz. 339.
5. A.w., dl.4, blz. 821,822.
6. J.C.H. Blom, In de band van goed en fout? in G. Abma, e.a., *Tussen goed en fout*. Francker 1986, blz. 30-52.
7. Zie voor de verhouding van Nationaal Front tot de bezetter ook H. Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, in: *Spiegel Historiae*, december 1987, blz. 553-556.
8. P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig 1945 - 1955*, blz. 74-78.

Europa in de methoden

Ton Barning

In 1992 is 'Europese samenwerking' een van de CSE-onderwerpen. Ton Barning, verbonden aan het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, evalueert hier alvast wat de meest gangbare geschiedsmethoden over dit onderwerp te bieden hebben.

'Europa' gaat de laatste jaren als de amfetamine op de ideologische drugsmarkt van hand tot hand, zo schrijft de Duitse cultuurcriticus Hans Magnus Enzensberger ergens. Wat de schooljeugd betreft kan hij echter gerust zijn. In het onderwijs worden de leerlingen nog steeds tegen dit middel beschermd als ware het werkelijk een drug van de allerverslavendste soort. Euroforie, de bijbehorende ziekte, lopen ze niet op in de schoolbanken. Slechts 2,6 procent van de totale ruimte in de Nederlandse geschiedenisboeken wordt voor de Europese Gemeenschappen gereserveerd.

Dit valt te lezen in een onlangs door de Stichting Europa Centrum uitgebracht rapport. Deze stichting, die zich ten doel stelt de studie der Europese integratie binnen het Nederlandse onderwijs te bevorderen, heeft de schoolboeken op dit thema laten doorlichten. En voorlopig, zo kan de lezer uit het rapport opmaken, hoeft de stichting de tent nog niet te sluiten.

'Europa', zo stelt het rapport, is een politiek onderwerp. Aandacht voor de Europese eenwording dient dan ook onderdeel te zijn van de politieke vorming in het onderwijs. Aardrijkskunde, economie, maatschappijleer en geschiedenis moeten tezamen deze vorming garanderen. Het lesboek vormt daarbij de (politieke) socialisator bij uitstek, in dit geval de socialisator voor Europese integratie.

De samenstelster, Roos Vermeij, geschiedenisstudente en stagiaire bij de stichting, heeft het totale pakket van deze vakken voor het voortgezet- en basisonderwijs beoordeeld op het Europese gehalte. Natuurlijk bestaat zo het gevaar, dat het onderwijs voor het propagandistische karretje van de Europese Gemeenschap wordt gespannen. Iets meer aandacht voor deze belangrijke economische en politieke naoorlogse ontwikkelingen lijkt echter geen overdreven verlangen.

De integrale benadering is zeker vanuit de

doelstellingen van de stichting te rechtvaardigen. Toch verdient het geschiedenisboek aparte aandacht als het gaat om de behandeling van de Europese integratie. Een bespreking van de historiografie en de huidige stand van zaken in het onderzoek lijken voor een beoordeling onontbeerlijk. Verder ontbreken in het rapport om onduidelijke redenen een aantal methoden die juist wel qua inhoud en didactische aanpak een evenwichtig beeld geven van de Europese ontwikkelingen.

Kortom, reden genoeg om na een bespreking van het rapport de 'Europese dimensie' van een aantal Nederlandse geschiedsmethoden nog eens te beoordelen.

Het rapport

Verantwoording

Nederlanders zijn terughoudend als het gaat om de vraag of het geschiedenisonderwijs van de leerlingen 'goede staatsburgers' zou moeten maken. Even terughoudend zijn zij uiteraard als het gaat om de vorming van de 'goede Europeaan'. Dit blijkt uit het leerplan voor Rijksscholen en de doelstellingen zoals die zijn vastgelegd in de zogenaamde eindtermen.

Het leerplan komt niet verder dan de constatering, dat de stof de historische ontwikkeling tot heden moet behandelen. Voor de eindtermen zijn onlangs adviezen gepubliceerd waarin voor geschiedenis en staatsinrichting het '*duiden van hedendaagse Europese en mondiale verhoudingen in samenhang met hun historische gegroeidheid*' tot algemene doelstelling wordt gemaakt. Hier wordt het onderwijs niet direkt gepresenteerd als 'socialisator voor de Europese integratie'.

Maar wat moeten we eigenlijk verstaan onder de 'Europese dimensie' van het onderwijs? De term wordt over het algemeen gebruikt als bedoeld wordt de vakken in het Europa van de twaalf op elkaar af te stemmen, de diploma's inwisselbaar te maken, de talenkennis te vergroten en zo meer. Dit alles om van Europa een werkelijke gemeenschap te maken, meer dan een vrijhandelszone.

Jean Monnet, grote man achter het Schuman-plan, zei het al midden jaren vijftig: '*Als ik het nog eens over kon doen, dan begon ik met het onderwijs*'. En recent was

kleio

nummer 7/90
pagina's 14 en 15

het de Fransman Alain Minc die in zijn boek *La grande illusion* pleitte voor een drastische herziening van de Europese geschiedenisboeken, zodat Europa niet meer 'als een dief, als een kunstmatig aangetrouwd familielid op sommige bladzijden binnensluipt'. Zo dreigt echter, aldus de tegenstanders van deze benadering, een culturele eenheidsworst te ontstaan, waarin de eigen (nationale) identiteit verloren gaat. Wellicht door deze angst gedreven, zijn de samenstellers van de meeste schoolboeken echter doorgeschoten naar het andere uiterste. Een belangrijke ontwikkeling in de naoorlogse internationale politieke verhoudingen wordt praktisch volkomen genegeerd.

Het onderzoek

Tien geschiedenismethoden - *Gamma Geschiedenis, Geschiedenis in onderwerpen, Geschiedenis van gisteren, Kijk op de Tijd, Kleio, Levende Geschiedenis, Op weg naar 2000, Vragen aan de geschiedenis, De wereld sinds 1870 en Mensen en Machten* -, opgesplitst naar handleidingen, handboeken, themaboeken, docentenboeken en alles wat nog meer bij zo'n methode hoort, heeft Vermeij onderzocht. Dat heeft een groot aantal cijfers opgeleverd waarmee ze beoordeeld kunnen worden.

De auteur vraagt zich bij voorbeeld af of er een definitie van het begrip Europese integratie wordt gegeven. Expliciet gebeurt dat alleen in het boek voor 4 Mavo van *Geschiedenis in onderwerpen*. Impliciet gebeurt dat alleen in het boek voor 4 Vwo van dezelfde methode. Deze methode scoort wat dit betreft dus hoog in het onderzoek van de stichting.

Verder werd bijvoorbeeld geturfd of de samenwerkingsverbanden worden genoemd. Vermelding van EGKS, EEG, Euratom enzovoort levert dan een score op die oploopt als daarbij ook nog eens de taken en doelen worden omschreven. Hier vallen alleen *Levende Geschiedenis en op weg naar 2000* op door hier geheel niet te scoren.

Het noemen van de instellingen, het bespreken van de beleidsterreinen en nog een groot aantal andere criteria leveren zo een totaalbeeld waar de schrijvers van geschiedenisboeken niet trots op kunnen zijn. In de toch al bescheiden ruimte die voor het onderwerp is gereserveerd vindt Vermeij onjuistheden, onvolkomenheden en bovendien een negatief uitgangspunt. Dat laatste hangt vooral samen met het jaar van uitgave. Voor de boeken die aandacht besteden aan de EG is dat gemiddeld 1984. 'Eurosclerose' en 'europessimisme' waren toen de sleutelbegrippen, eerder dan de 'euroforie' waarvan de laatste jaren sprake is.

De geschiedenisboeken weerspiegelen dus

in belangrijke mate de golfbewegingen in de publieke opinie ten aanzien van de Europese integratie. Sterker nog, omdat de boeken gemiddeld zo'n vijf jaar meegaan lopen zij over het algemeen achter die opinie aan. De vraag is of dat de auteurs te verwijten valt. Ook het historisch onderzoek heeft nog nauwelijks een evenwichtig beeld kunnen schetsen van de naoorlogse Europese ontwikkelingen.

De historiografie

Wat de historiografische ontwikkeling betreft moeten twee opmerkingen vooraf worden gemaakt. Historisch onderzoek naar de buitenlandse politiek en de internationale verhoudingen gaat over het algemeen niet verder dan 1955. Om voor de hand liggende redenen (beschikbaarheid van bronnen, afstand tot het onderwerp) wordt de bestudering van de latere periode aan politicologen en journalisten overgelaten.

Verder blijkt, dat de Europese ontwikkelingen meestal worden bestudeerd als onderdeel van de buitenlandse politiek van een land of van de totale internationale verhoudingen. Die historici die zich expliciet met het onderwerp bezighielden, profileerden zich over het algemeen als kritiekloze aanhangers van de Europese gedachte of als virulente tegenstanders van dit ideaal.

De voorstanders, zo stelt één van hen achteraf enigszins beschaamd vast, werden gedreven door een 'Hegelian spirit'. Daar waar Hegel de vervolmaking van een volk nog in de vorming van een staat had gezien, werd nu de vorming van een Verenigd Europa het onverbiddelijk eindstation. De geschiedenis van Europa werd in deze visie de geschiedenis van de Europese gedachte. Met de verschrikkelijke uitwerking van het nationalisme in de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen, bestond de behoefte de positieve kanten van de Europese geschiedenis te belichten. Het streven naar eenheid en samenwerking eerder dan het antagonisme tussen staten moest benadrukt worden. Die mooie gedachte kwam uit Europa zelf voort en de historici waren bereid ter onderbouwing van die stelling het nodige materiaal aan te dragen.

De dragers van deze gedachte waren de grote mannen van het eerste uur. Politieke leiders als Jean Monnet en Paul-Henri Spaak kregen in deze (heroïsche) visie haast goddelijke afmetingen. Hun overleveringen in de vorm van memoires en andere voor publicatie op schrift gestelde literatuur vormden de enige bronnen waaruit de historicus kon putten. Zij zagen zich liever ge-

portretteerd als idealisten, gedreven door een hoger doel, dan als macchiavellisten, gedreven door nationale belangen. In de eerste naoorlogse jaren werden zij op hun wenken bediend.

De visie van de expliciete tegenstanders was al even ideologisch geïnspireerd. In de marxistische geschiedschrijving vormde de Europese integratie een hogere fase in de kapitalistische ontwikkeling. De economische samenwerking zou nooit leiden tot een politieke unie.

Wat men ook van deze bijdrage moge denken, de waarde van de marxistische benadering ligt vooral in de aandacht voor de negatieve aspecten en de talloze mislukkingen van de Europese samenwerking. De nadruk op de economische motieven bij de totstandkoming van de Europese Gemeenschap werd dan ook door menig niet-marxist overgenomen.

Nieuwe bronnen, nieuwe visies

Geen van beide stromingen wordt de laatste jaren nog serieus genomen. Nu de archieven langzamerhand open gaan kan de wetenschapper werken aan een kritische historische analyse van het integratieproces, zonder zich direct tot het marxisme te bekeren.

De totstandkoming van de Europese verdragen blijkt voor een belangrijk deel het resultaat te zijn geweest van harde onderhandelingen waarbij nationale belangen domineerden. De Europese samenwerking bleek geen doel in zich, maar een middel ter behartiging van die nationale belangen. Verder blijken politici (zoals bekend) in het openbaar nog al eens andere opvattingen te huldigen dan in de beslotenheid van de onderhandelingstafel.

Het is duidelijk, tegen deze achtergrond is het wat al te veel gevraagd van de geschiedenisboeken voor het voortgezet onderwijs een afgerond evenwichtig beeld van de Europese integratie te verlangen. De veiligste weg lijkt vooralsnog het integratieproces in te bedden in de behandeling van de veiligheids- en economische belangen van de verschillende Europese landen en de Koude Oorlog. Bij een afzonderlijke behandeling van de Europese eenwording mogen deze onderdelen niet ontbreken. Europa kan niet benaderd worden als een eiland, waar de geschiedenis onafhankelijk van de rest van de wereld op een hoger einddoel afstevent.

Wel zal de schrijver het bijzondere van het

voorlopige resultaat van deze ontwikkeling (de supra-nationale structuur) dienen te onderstrepen. Dit zou dan kunnen gebeuren in een nieuwe opzet van de staatsinrichting, waarin duidelijk wordt gemaakt dat een belangrijk deel van de nationale bevoegdheden in de loop der jaren zijn overgedragen aan supra-nationale organen. Ter vorming van de 'goede staatsburger' zal daarbij de werking van de Europese democratie ter discussie gesteld kunnen worden, zonder te vervallen in de vooringenomen platitudes die nu de behandeling van Europees Parlement en Europese commissie nog kenmerken.

Wat is nu tegen deze achtergrond de beoordeling van de schoolboeken?

De boeken

Voor dit onderzoek heb ik tien geschiedenisboeken doorgenomen behorend bij methoden die bij elkaar zo'n 80 procent van de markt bestrijken. Het gaat om *Geschiedenis na 1848*, bedoeld voor het Mavo, *Op weg naar 2000*, bedoeld voor de bovenbouw Havo/Vwo, *De wereld sinds 1870* (bovenbouw), *Gamma Geschiedenis* voor de bovenbouw, *Sprekend Verleden* deel 3 voor de bovenbouw en *Sprekend Verleden* deel 3 voor de onderbouw. Verder voor de onderbouw de methoden *Kijk op de Tijd*, *Vragen aan de geschiedenis*, *Verleden Tijd*, *Toegang* en *Chronoscoop*. De laatste twee methoden zijn bestemd voor het Lbo.

Het eerste wat opvalt aan de 'Europese' stof in deze schoolboeken is uiteraard de omvang. Alles bij elkaar ben je er in een uurtje doorheen. *Chronoscoop*, *Toegang* en *Vragen* vallen al direct af omdat voor deze methoden de Europese integratie in het geheel niet blijkt te bestaan.

Dat het nog zo lang duurt om alles door te nemen komt vooral omdat soms het onderwerp verspreid in de tekst is opgenomen. Het vergt dan nog al wat speurwerk om erachter te komen op welke bladzijde en in welke bijzin de Europese ontwikkelingen terloops even worden genoemd.

De wereld sinds 1870 is het sterkst in dit soort terzijdes. In het hoofdstuk 'De gewapende wereldvrede' waarin de periode sinds 1945 wordt behandeld, komt de EG af en toe om de hoek kijken in de behandeling van de afzonderlijke landen. Zo komen we te weten dat Engeland aanvankelijk geen aansluiting zocht tot de Europese organisaties door de relaties met de verschillende delen van het Gemenebest. Later leren we dat dit land wel degelijk is toegetreden, omdat die toetreding als tijdsbepaling geldt voor de algeme-

ne havenstaking die voor Heath aanleiding was de noodtoestand af te kondigen. Dit alles zonder even te vertellen wat die Europese Gemeenschap nou precies was.

Hetzelfde gebeurt in de behandeling van Griekenland en Spanje. Na bestudering van het boek weet de leerling wanneer deze landen zijn toegetreden, niet waar zij zich eigenlijk aan bonden.

Verder vinden we nog wat wapenfeiten van de EG-lidstaten, zoals de solidariteitsverklaring met de Verenigde Staten ten tijde van de gijzelsaffaire in Teheran. Hier sluipert 'Europa' werkelijk af en toe 'als een dief de bladzijden binnen'.

Deze benadering hoeft niet altijd tot een onderbelichting van de Europese samenwerking te leiden. In het hoofdstuk West-Europa na 1945 komen in *Gamma Geschiedenis* voor de bovenbouw alle verklaringen voor de totstandkoming van de Europese samenwerking wel aan bod. Het ideaal (nooit meer oorlog), de Duitse kwestie en de Russische dreiging.

Toch krijgt ook hier het Europese federalisme weer te veel krediet. Het succes van de EGKS en de oprichting van de EEG worden eenzijdig aan de inspanningen van figuren als Jean Monet toegeschreven. In de behandeling van de verschillende organen is sprake van supra-nationaliteit zonder daarbij (vooral ten aanzien van de Raad van Ministers) enige kanttekeningen te plaatsen.

In *Kijk op de Tijd* is het onderwerp ook opgenomen in een hoofdstuk over Europa na 1945. Deze methode levert een aantal interessante nieuwe gezichtspunten op. Zo lezen we dat het Schuman-plan door een verzoeningsgezin Frankrijk is gelanceerd om de Duitse economie te helpen en daarmee het 'Wirtschaftswunder' mogelijk te maken. Verder leren we dat de EG 'een soort Verenigde Staten van Europa' zijn hoewel er, zo staat er verderop, nog geen sprake is van een politieke eenheid. Het is duidelijk, dit onderwerp is door de auteur niet echt serieus genomen.

Soms zit er wat meer systematiek in de benadering. Zo wordt in *Geschiedenis na 1848* het onderwerp ondergebracht in het hoofdstuk over de Koude Oorlog. Het enige dat de samenstellers echter over de EEG weten te melden is dat deze economische versterking van Europa niet gunstig was voor de aan macht inboetende Verenigde Staten. Hier zijn de andere verklaringen voor het streven naar een Europese eenheid opgeofferd aan de systematiek van de veiligheids-politieke overwegingen van het vrije Westen ten opzichte van de Sovjet-unie.

Een andere benadering gaat uit van Nederland in de wereld. Zo vinden we in *Op weg naar 2000* de EG in het hoofdstuk over de Nederlandse staatsinrichting. Naast een summier beschrijving van de NAVO en de VN wordt in de paragraaf 'Internationale samenwerking' ook nog even de Europese integratie meegenomen. Wie hier een uitgebreid overzicht verwacht van de verschillende supranationale organen waaraan nationale bevoegdheden zijn overgedragen, komt bedrogen uit. Ten eerste ontbreekt het Europese Hof, toch zo belangrijk voor de totstandkoming van het Europese recht, volledig. Dat hangt wellicht samen met het feit, dat hier wat al te makkelijk een parallel wordt getrokken tussen de nationale en Europese parlementaire ontwikkelingen.

Ook in *Kijk op de tijd* voor 3 Mavo en Havo staat Nederland centraal in de behandeling van de internationale organisaties. Hier ligt de nadruk op de afstand van de traditionele neutraliteitspolitiek. Het boek dient drastisch aangepast te worden aan de actualiteit, aangezien we al weer een aantal jaren spreken van het Europa van de twaalf en niet van de negen. Dan kunnen de auteurs wellicht ook meteen de moeite nemen de verschillende organen van de gemeenschap op z'n minst even te noemen.

Er resten nu nog twee methoden die het onderwerp in afzonderlijke hoofdstukken behandelen. *Verleden Tijd* deel 3 (bedoeld voor de Lavo-onderbouw) toont aan, dat je

leerlingen van alle niveaus een redelijk uitgebreid overzicht van de Europese instellingen voor kunt schotelen. Naar achtergronden anders dan het gebruikelijke federalistisch ideaal, moet echter ook in dit boek niet gezocht worden. En ook hier weet de auteur weer geen raad met het supra nationale karakter van de verschillende instellingen.

Zowel in het boek voor de onderbouw als in het boek voor de bovenbouw wordt in de methode *Sprekend Verleden* een apart hoofdstuk voor de Europese eenwording ingeruimd. In het boek voor de onderbouw gebeurt dat in 'Europa: eenheid en verdeeldheid' waarbij de nadruk ligt op de Oost-West-deling in geheel Europa. Voor de bovenbouw worden in 'West-Europa: eenheid en verdeeldheid' en 'West-Europa; welvaart, maar ook problemen' de Westeuropese verhoudingen belicht.

Zowel inhoudelijk als didactisch vormt deze methode een positieve uitzondering. De eenheid, zoals die uit de cultuurgeschiedenis en de politiek-sociale geschiedenis naar voren komt, wordt op een gezonde manier gerelativeerd in het deel 'West-Europeanen, over elkaar en over anderen'. Hierin worden de vooroordelen ten aanzien van anderen onderzocht. In het deel 'Waar moet het met West-Europa naartoe?' komen de voor- en tegenstanders van verder gaande Europese integratie aan het woord. De groei naar Europese eenheid wordt in deze methode ingebed tussen andere aspecten van de naoorlogse geschiedenis zoals de ontwik-

keling van de verzorgingsstaat, het verlies van de koloniën. Wat echter ontbreekt is de internationale politieke context waartegen deze ontwikkelingen afgezet kunnen worden.

Al met al...

Werd *Sprekend Verleden* op de meeste scholen gebruikt, dan zou het met de behandeling van de Europese Gemeenschap in het voortgezet onderwijs wel meevallen.

Dat vormt dan meteen het belangrijkste bezwaar tegen het rapport van de Stichting Europa Centrum. Er wordt niet vermeld hoe gangbaar de besproken methoden nog zijn. Enerzijds beïnvloedt een laagscorende methode die nog nauwelijks wordt gebruikt wel het totale beeld. Anderzijds is een hoogscorende methode geheel buiten het onderzoek gehouden.

Dit alles wil geenszins zeggen, dat het dus met de Nederlandse schoolboeken wel meevalt. Zoals gezegd, in de meeste methoden worden de leerlingen nog van de Europese samenwerking afgeschermd alsof het hier een of andere ongeziekte betreft. De samenstellers schijnen niet te beseffen, dat er op deze manier ook geen afweersysteem wordt opgebouwd tegen een ontwikkeling die verder gaat dan menig Nederlander, mede dankzij gebrekkige informatie, op dit moment nog vermoedt.

Prehistorie in perspectieven

Bert Huiskes

Iedere methode, zowel voor de basisschool als voor het voortgezet onderwijs, begint wel met een hoofdstuk over de Prehistorie. In dit artikel maakt de archeoloog Drs. B. Huiskes enkele kanttekeningen bij recente ontwikkelingen in de leerstofkeuze. Hij gaat in op de voor- en nadelen daarvan bij de behandeling van deze periode in enkele methoden voor de basisschool en voor de onderbouw van het VO.

Vandaag de dag ziet een geschiedenismethode er heel anders uit dan enkele tientallen jaren geleden. Niet alleen in detail, maar ook in grote lijnen. De geschiedenis waarin vorsten en veldslagen centraal stonden, heeft plaats gemaakt voor de geschiedenis waarin meer groepen uit de samenleving en meer alledaagse gebeurtenissen aan bod komen.

Het primaat van politieke en militaire aspecten in de leerstofkeuze bracht een lacuneuze leerstof met zich mee. Vorsten en veldslagen moesten enigszins gedocumenteerd zijn om behandeld te kunnen worden. Dat had tot gevolg dat Karel de Grote vrij geïsoleerd in de vroege Middeleeuwen stond en dat de late Middeleeuwen gevuld werden met

schermutselingen hier te lande, waar altijd wel een Willem, Dirk of Floris voor te vinden was, of in Jeruzalem en omstreken. Het in die tijd veel gesignaleerde harnas lijkt ook blikveld en bewegingsvrijheid van het hoofd der school dat geschiedenisboekjes schreef, ernstig beperkt te hebben. Vanaf Philips de Stoute wordt er pas een verhaal zonder gaten verteld. Vanuit een dergelijke optiek valt er weinig over de Prehistorie te zeggen. Ja, de Bataven, die kwamen in opstand tegen het volk dat ons op militaire wijze uit de Prehistorie hielp. En dan had je nog een prominent voorbeeld van eenvoudig knotsenzwaaien: het Strijdharnasvolk. Dat paste met ander vormen van krachtpatserij als het stenen verslepen voor hunebedden wel in de toenmalige leerstofkraam.

Tegenwoordig zijn schoolboeken evenwichtiger en veelzijdiger. Men pleegt maatschappijgeschiedenis, en daarmee is de Prehistorie scherper in beeld gekomen. Want lang voordat er schriftelijke bronnen waren, bestond er al een maatschappij. Bovendien toont de archeologie, de tak van wetenschap die het verleden tracht te achterhalen door het raadplegen van het bodemarchief, voorwerpen uit het dagelijks leven van de gewone man uit latere perioden, die in schriftelijke bronnen vaak onzichtbaar blijven.

In de ontwikkeling van de mensheid worden algemeen drie soorten maatschappijen onderscheiden met daartussen twee ingrijpende overgangprocessen. Het zijn de nomadische, agrarische en industriële maatschappij die met elkaar verbonden - zo u wilt gescheiden - zijn door de Agrarische en Industriële Revolutie. Prehistorie en archeologie verdienen nu te meer hun plaats in het geschiedenisonderwijs omdat de Agrarische Revolutie haast per definitie een prehistorisch verschijnsel is. Jagers, vissers en voedselverzamelaars schrijven niet, maar door de tijd heen hebben ze wel 90% procent van de mensheid uitgemaakt. Ook de agrarische samenlevingsvorm, die het in Nederland 7000 jaar volhield, was in haar eerste 5000 jaar nog schriftloos.

De maatschappijtypen

De trits nomadisch - agrarisch - industrieel kan uiteengenomen worden tot twee begrippenparen. Tegen het jongste paar valt geen bezwaar te maken. Een samenleving van overwegend boeren verandert in een samenleving waar de beroepsbevolking overwegend uit arbeiders bestaat. Het oudste begrippenpaar vormt echter geen degelijk stel.

Het tegendeel van nomadisch is sedentair. Nomadisch en agrarisch sluiten elkaar geenszins uit. Waar de natuurlijke voedselbronnen zo uitbundig zijn dat een trekkend bestaan niet nodig is, daar vestigt men zich. De voorbeelden zijn schaars, maar ze zijn er. Denk maar aan de Indianen in het noordwesten van de Verenigde Staten. Zij leven in hoofdzaak van de vele vissoorten die om beurten de rivieren opzwellen. Ze hebben zich aan de rivier gevestigd en komen het hele jaar niet van hun plek. Hun nederzettingsgedrag is het eind van een tendens die ook in de Europese prehistorie door sommige archeologen gezien wordt. Het Mesolithicum, de Midden Steentijd, wordt gekenmerkt door een steeds efficiëntere benutting van een steeds breder scala voedselbronnen in een steeds kleiner areaal.

Ook van de andere kant kan de ondeugdelijkheid van dit begrippenpaar aangetoond worden. Herdersvolken, een agrarische samenlevingsvorm, leven nomadisch waar goede weidegrond schaars is. We zien dat in de tropen en woestijngebieden; denkt u aan de Massai, de Nuer en de verzamelde Bedoeïenen. We zien dat ook in subarctische gebieden: de Samen of Lappen.

Het is niet mijn gewoonte pietluttig te doen over een woordje, maar deze woorden geven de meest fundamentele indeling in maatschappijvormen aan. Als daarbij een fout gemaakt wordt is dat een fundamentele fout. Helaas is er moeilijk een elegant kliniek alternatief te vinden. Taalkundig het meest bevredigend is nog "pre-agrarisch", maar dit suggereert een onafwendbare volgorde, waar de jagers, vissers, voedselverzamelaars die nu nog zweren bij hun leefwijze, slechts om kunnen grinniken.

Bovendien is het ondeugdelijke begrippenpaar al ingeburgerd in het taalgebruik van de schoolboeken, met alle ongewenste bijwerkingen vandien. Ik beperk me tot Engbers/Den Otter, *Bij de Tijd* (Malmberg), een methode voor het basisonderwijs die veel lof verdient omdat ze met gebruikmaking van recente vakinzichten meer plaats inruimt voor prehistorie en archeologie dan in boekjes voor groep 6 gebruikelijk is. Niettemin worden de agrarisch levende Samen daar vergeleken met de rendierjagers van 12.000 jaar geleden. Mongoolse herders staan in het gezelschap van Pygmeeën en Inuit op dezelfde bladzijde. Zelfs zigeuners, kermisexploitanten en onmiskenbare vertegenwoordigers van de industriële samenleving, de vrachtwagenchauffeurs worden te hulp geroepen om een nomadische leefwijze te illustreren. Daarmee wordt jagers, vissers en voedselverzamelaars geen recht gedaan.

De leerstofkeuze

Een tweede recente tendens wordt gevormd door het streven om binnen die maatschappijgeschiedenis op systematische wijze te komen tot een zo evenwichtig en veelzijdig mogelijke leerstofkeuze.

Tijdens de opkomst en kortstondige bloei van het vakkengeïntegreerd onderwijs op de basisschool was het een algemeen aanvaarde praktijk over de leerstof van een gekozen thema te brainstormen. Dat leverde vaak een mozaïek op van deelonderwerpen, die amper met elkaar samenhangen, die gezamenlijk het hoofdonderwerp geenszins volledig behandelden en die alle gelegenheden boden tot het berijden van stokpaardjes door de onderscheiden docenten.

kleio

ECONOMISCH	mens en levensonderhoud
SOCIAAL	mens en medemens
POLITIEK	mens en macht
CULTUREEL	mens en zingeving
INDIVIDUEEL	mens als individu
RUIMTE	mens en ruimte
TIJD	mens en tijd

Zeven perspectieven uit 'Zo mogelijk in samenhang'

Bij mijn weten heeft met name de Stichting voor de Leerplanontwikkeling haar best gedaan een model te ontwikkelen dat een zekere systematiek - en daarmee evenwichtigheid, veelzijdigheid en volledigheid - in de stofkeuze moest waarborgen. Ik wil bij dit model graag even stilstaan en u vervolgens in twee voorbeelden de schoonheid ervan demonstreren. Daarbij moet worden opgemerkt dat het model oorspronkelijk toegepast diende te worden ten behoeve van de leerstofkeuze voor sociale wereldoriëntatie, een amalgaam van aardrijkskunde, geschiedenis, geestelijk stromingen en maatschappelijke verhoudingen. Maar het is zeer wel mogelijk, en wat mij betreft de moeite waard, dit model toe te passen op de leerstofkeuze voor een vak als geschiedenis.

Een centraal begrip in de nota *Zo mogelijk in samenhang* (Annink, Greven en Van Vliet, SLO 1984) is het multiperspectief leerstofkeuzemodel.

Men kan de werkelijkheid in een aantal perspectieven zien: het economische, het sociale, het politieke, het culturele, het tijdelijke en het ruimtelijke perspectief. De kijker zelf vertegenwoordigt ook een perspectief: de mens als individu.

In die perspectieven zijn vragen te stellen over mens en levensonderhoud, mens en medemens, mens en macht, mens en zingeving aan het bestaan, mensen hier en elders, mensen vroeger en nu. Ook vragen naar de individuele beleving van die perspectieven, de eigen lichamelijke gezondheid en het geestelijk welbevinden horen gesteld te worden.

Het klinkt allemaal wat zwaar en doorwrocht, maar ook aan heel alledaagse verschijnselen zijn deze perspectieven te onderscheiden. Neem bijvoorbeeld het zwembad.

Dat kan gezien worden vanuit een economisch perspectief.

* Welke diensten en voorzieningen krijg je terug voor je entreegeld? Welke mensen verdienen hun brood met het werken in een zwembad.

Dat kan gezien worden vanuit een sociaal perspectief.

* Waarom is het zwembad bij uitstek een plaats om samen naar toe te gaan? Waarom lijkt het in een zwembad een beetje op een feest?

Dat kan gezien worden vanuit een politiek perspectief.

* Zijn er in een zwembad speciale regels waar je je aan moet houden. Is er iemand

die erop let of iedereen zich aan de regels houdt?

Dat kan gezien worden vanuit een individueel perspectief.

* Is zwemmen gezond? Brengt zwemmen ontspanning? Wat is het fijne van zwemmen? Zitten er ook nare kanten aan? Zwem je liever buiten of overdekt? Was je wel eens op een ochtend het eerst in het zwembad? Hoe voelde dat?

Dat kan gezien worden vanuit een cultureel perspectief.

* Waarom zwemmen we niet altijd en overal in ons blootje? Wat kan er mooi of lelijk zijn aan een zwembad, aan handdoeken en zwemkleding?

Dat kan gezien worden vanuit een ruimtelijk perspectief.

* Welke "plekken" heeft ieder zwembad? Waarom vind je een zwembad zelden midden in de stad? Heeft ieder klein dorp zijn eigen zwembad?

Dat kan gezien worden vanuit tijdelijk perspectief.

* Waren er vroeger ook zwembaden? Zwommen vroeger helemaal niet? Zwommen vroeger ook in zwembroeken en badpakken?

Met behulp van deze zeven perspectieven kunnen meer en minder voor de hand liggende onderwerpen evenwichtig, veelzijdig, uitvoerig, bijna integraal behandeld worden.

Geldt dat ook voor onderwerpen met een grotere reikwijdte dan een eenvoudig zwembad?

4	Boerenoorlog, opdringen in Afrika	politiek /ruimte
8	Vredesbeweging	sociaal / politiek
14	Proletariaat	economisch / sociaal
17	Pers	cultureel
20	Parijse wereldtentoonstelling 1900	cultureel
22	Natuurkunde en wiskunde	cultureel
26	Rechten en criminologie	sociaal / cultureel
28	Sociologie	cultureel
32	Geloof en ongeloof	cultureel
35	Literatuur	cultureel
39	Seksualiteit	individueel

Steekproef inhoudsopgave 'Romein'

Ik heb het woord integraal met opzet laten vallen. Laten we eens met behulp van een steekproef kijken in hoeverre J. Romein, die met zijn *Op het breukvlak van twee eeuwen* integrale geschiedschrijving wilde plegen, een multiperspectivist avant la lettre was. De keuze voor deze steekproef uit de inhoudsopgave werd al dubbelend gemaakt. We zien in de steekproef alle perspectieven vertegenwoordigt, op *tijd* na. Daar is in de inhoudsopgave één hoofdstuk aan besteed, maar het boek zelf vertegenwoordigt natuurlijk ook dat perspectief. Sommige hoofdstuktitels lijken naar meer dan één perspectief te verwijzen. Het zwaartepunt ligt op cultuurgeschiedenis. Dat is geen vertekening van de steekproef: 20 van de 42 hoofdstukken zijn onversneden cultureel.

Ik heb aan de hand van twee voorbeelden gehoopt aan te tonen dat met een modelmatige benadering tot een leerstofkeuze te komen is, die de werkelijkheid - of onderdelen daarvan - enigermate integraal kan dekken. Lukt dit nu ook voor de Prehistorie? De meest recente pogingen zijn c.q. worden bij mijn weten uitgevoerd door auteurs en redacteuren van respectievelijk Malmberg (Den Bosch) en Wolters-Noordhoff (Groningen). In beide gevallen gaat het om leerstof voor de basisvorming.

Het Wolters-model

Het team dat voor Wolters-Noordhoff *Sporen* samenstelt, heeft gekozen voor een model dat bestaat uit zeven gezichtspunten: Je brood verdienen, Rang en standen, Mannen, vrouwen en kinderen, Ontmoeting van culturen, Besluiten en besturen, Leren en geloven en Oorlog en vrede.

Hoewel mijns inziens iets minder elegant dan het eerder gepresenteerde model lijkt het model van *Sporen* in beginsel ook te kunnen leiden tot een hecht en "integraal"

beeld van het verleden. Ik vertel u hoe dit is uitgepakt met het hoofdstuk over de Prehistorie: Leven in de steentijd, en teken daarbij aan dat mijn oordeel is gebaseerd op concepten. De inhoud van het hoofdstuk staat nog niet definitief vast.

De auteurs hebben gekozen voor een opeenvolgingsverhaal dat geënt is op het vroegneolithische jachtkamp Bergschenhoek. Vervolgens worden de gezichtspunten ingevuld met (pre)historische stof. De les "Voedsel" behandelt het verschil in "je brood verdienen" tussen jagers-vissers-voedselverzamelaars en landbouwers, zonder te verwijzen naar een bepaalde opgraving. De les "Aanzien" voert "rang en standen" op in een Bandkeramische context. De les "Samenleven en samenwerken" wil iets vertellen over een veronderstelde taakverdeling tussen "mannen, vrouwen en kinderen", ook weer in een Bandkeramische context. De Trechterbekercultuur komt aan bod bij "ontmoeting van culturen". "Besluiten en besturen" gunt ons een kijkje in Swifterbant onder de lestitel "Leiders". In de les "Doen en denken", die het aspect "leren en geloven" vertegenwoordigt, worden de vuursteenbewerking, kunst, veenoffers en de hunebedden behandeld. De les "Conflicten" moet duidelijk maken dat ook in de Prehistorie "oorlog en vrede" elkaar afwisselden. Dit op grond van Bandkeramische en niet nader genoemde vondsten.

De moedige poging van de auteurs om hun model trouw te blijven heeft niet mogen leiden tot een in alle opzichten bevredigende leerstofkeuze. Een concentratie op Bandkeramiek en Trechterbeker levert dankbare onderwerpen op, maar niet het integrale beeld. Dat is voor een periode als de Prehistorie ook bij voorbaat uitgesloten. Het tijdvak duurt enkele miljoenen jaren en de documenten die het voortbracht zijn per definitie niet schriftelijk. Een "integrale"

Gezichtspunten van *Sporen* tegenover de perspectieven van de SLO.

JE BROOD VERDIENEN	economisch
RANGEN EN STANDEN	sociaal/politiek
MANNEN, VROUWEN EN KINDEREN	sociaal/individueel
ONTMOETING VAN CULTUREN	ruimtelijk/cultureel
BESLUITEN EN BESTUREN	politiek
LEREN EN GELOVEN	cultureel
OORLOG EN VREDE	politiek

kleio

leerstofkeuze lijkt beter te treffen naarmate er voldoende goedgedocumenteerde stof voorhanden is: als er werkelijk iets te kiezen valt. En als de periode te overzien is. Romein was waarschijnlijk in de problemen gekomen als hij zich op de Middeleeuwen had gericht in plaats van op enkele decennia rond de laatste eeuwwisseling.

In het algemeen zijn we voor de historische periode in meer detail, want schriftelijk, geïnformeerd dan over de Prehistorie. Dat is onderkend door de samenstellers van *Andere tijden* (Malmberg, 1989).

Het Malmberg-model

We zien hier dat de lessen over de Prehistorie zich onttrekken aan het model waaraan de historische perioden zijn onderworpen. Terecht. Modellen die aan de geschreven geschiedenis kunnen worden opgelegd zijn helaas niet altijd relevant voor de archeologie c.q. Prehistorie. Het bronnenmateriaal laat dat niet toe. We kennen de Prehistorie dankzij bronnen van een heel andere aard dan schriftelijke en langs een heel andere weg dan via het archiefonderzoek. De uitspraken die we over het leven in de prehistorie kunnen doen, zijn daarom van heel andere reikwijdte dan uitspraken over andere perioden.

Op het sociale aspect krijgt de archeologie op basis van uitsluitend zijn vondstmateriaal moeilijk greep. Grondsporen en gereedschappen weerspiegelen niet rechtstreeks hoe mensen met elkaar omgaan. Datzelfde geldt voor het politieke perspectief. Het culturele perspectief kan wellicht via een omweg geopend worden. Leerlingen kunnen een mening leren vormen over noodzaak en nut van monumentenzorg nu. Wat is de waarde van sporen uit de Prehistorie in het landschap van vandaag? Draagt het bodemarchief bij aan de zingeving van ons eigen bestaan? De kansen voor het individuele perspectief liggen ook wat moeilijk, al weten we iets van ziekten en doodsoorzaken in de prehistorie, van welbevinden weten we niets.

Juist de afwijkende aard van onze kennis omtrent de Prehistorie moet door de leerling onderkend worden als die iets van het leven in de Steen-, Brons- en IJzertijd wil begrijpen.

Geen van de twee hierboven behandelde uitgaven besteden wezenlijk aandacht aan de methode waarmee de Prehistorie (en ook latere perioden) wordt onderzocht: de archeologie. Een expliciete behandeling van de archeologie als methode, gekoppeld aan haar resultaten zou een substantiële plaats

Nederland in de prehistorie 6

Ongeschreven verleden 8

als een detective

De eerste mensen 9

vuursteen

een grote supermarkt

Veranderingen van klimaat 13

Het begin van de landbouw 15

De eerste boeren in Nederland 16

*de bouw van een boerderij
bandkeramiekers*

Geleidelijke veranderingen 18

*de grote grafvelders
het bos verdwijnt
de ontdekking van koper
de bronstijd
ijzer: goed en goedkoop
beschutte akkers
de terpen*

Kunst 27

Samenvatting 29

Inhoudsopgave Andere Tijden, deel 1.

moeten krijgen in de leerstof. Een keuze voor een explicietere behandeling van de archeologische kennisverwerving (en ook hypothesevorming) zou er bovendien toe kunnen bijdragen de meer algemene ambities, die je in vrijwel elke docentenhandleiding verwoord ziet (leergierigheid opwekken, belangstelling voor cultuur en kritisch oordeelsvermogen aanwakkeren, uitdagende leerstof aanbieden, zinvolle vrijetijdsbesteding stimuleren, handelingsgerichtheid laten prevaleren) in hogere mate gestalte te geven.

En dan mag archeologie niet uitsluitend gekoppeld worden aan prehistorie, maar aan de hele geschiedenis. Ook onze vuilnisbelt behoort tot het bodemarchief.

Hulpwetenschappen

Er is nog een laatste onderwerp, dat een kanttekening verdient: het gebruik van anthropologie en ethnografie in de verklaring van de Prehistorie.

Sinds ruim twintig jaar leent de archeologie stelselmatig gegevens uit de ethnografie voor het vormen van hypothesen en het oplossen van problemen. Deze in mijn vak paradigmatische vernieuwing dringt recentelijk ook door in de schoolboeken, vooral daar waar strikt archeologische feiten tekortschieten om het leerstofkeuzemodel aan te kleden.

Om te beginnen een voorbeeld van ethnoarcheologie uit de vakwetenschap. Binford ('Forty-seven trips' in: E. Hall [ed.] *Contributions to Anthropology: the Interior Peoples of Northern Alaska*, pp. 299-351. Ottawa, National Museum of Man, Mercury Series) beschrijft in een artikel hoe hij bij de Nunamiut 47 keer de flap lichte van de tassen die een jager op zijn sneeuwscooter had bevestigd, voordat deze erop uittrok. Binford registreerde de inhoud, keek bij terugkeer opnieuw in de tassen en vergeleek de inhoud met het lijstje dat hij bij vertrek had samengesteld. Voor de archeoloog is interessant wat van de uitrusting, die op de tochten wordt meegenomen, achterblijft, in welke staat en waarom. Door vraaggesprekken achterhaalde hij iets van de plannen, die de jager in zijn hoofd had, zijn gedrag dat daaruit voortvloeyde en de gevolgen die dat had voor de vorming van het bodemarchief. Het gaat mij verder niet om de inhoud van die tassen maar om een opmerking die Binford vooraf maakt. De Nunamiut beschikken nog maar sinds kort over de sneeuwscooter. Die heeft hun actieradius enorm vergroot ten opzichte de authentieke situatie. Dat gegeven deert Binford niet, want, zegt hij, hij is als wetenschapper op zoek naar wetmatigheden in het gedrag van de jagers. Daarbij speelt de snelheid waarmee men zich verplaatst geen rol.

Uit die generalisaties en wetmatigheden vormt de archeoloog hypothesen waaraan zijn archeologische feitenmateriaal getoetst hoort te worden. Dat laatste gebeurt niet in schoolboekjes. Daar worden de ethnografische feiten vaak zonder meer gelijkgesteld met de prehistorische feiten. Hierin schuilt een dubbel gevaar.

De huidige volken die leven van de jacht, het vissen en het voedselverzamenen zijn door de agrarische en industriële samenleving teruggedrongen tot die gebieden die voor landbouw en industrie (tot voor kort) onaantrekkelijk waren, de economisch

Mensen die rondtrekken om aan voedsel te komen, noemen we nomaden. Onze oudste bewoners en de rendierjagers waren dus nomaden. Maar ook de bosjagers.

En er zijn nu nog steeds volken die rondtrekken. De Bedoeïenen bijvoorbeeld. Zij wonen in het noorden van Afrika. Kijk maar op het kaartje, dan zie je waar dat is.

Deze Bedoeïenen hebben kamelen, schapen en geiten. Daarmee trekken ze van de ene naar de andere plaats. Ze leven dus nog ongeveer net zoals de rendierjagers en de bosjagers leefden. Maar er is wel een groot verschil. Ze jagen niet op de dieren. Deze zijn namelijk getemd. Ze trekken ermee rond als herders. Zo zoeken ze voedsel voor zichzelf en al die dieren.

Foto 1 Bedoeïenen in de woestijn

In 'Bij de Tijd' wordt wel heel erg veel moeite gedaan om het verleden te verduidelijken met situaties in het heden ('Bij de Tijd', blz. 30)

marginale gebieden in de poolstreken, de tropische regenwouden en de woestijnen. In de prehistorie was dat uiteraard niet het geval. Toen hadden de jagers, vissers en voedselverzamelaars het voor het uitzoeken. En ze namen het beste. Ze kozen de gebieden waar ze konden leven als God in Frankrijk. Hongersnood, een idee dat in veel schoolboekjes in het betreffende hoofdstuk tussen de regels nog op de loer ligt, is bij jagers, vissers en voedselverzamelaars minder waarschijnlijk dan bij landbouwers. Hun oogst kon immers mislukken.

Tegenwoordig heeft elke groep jagers, vissers en voedselverzamelaars (vaak uitsluitend) agrarisch of zelfs industrieel levende burens. Dat heeft een sterk stempel gedrukt op de jagende groepen. Jagers, vissers en voedselverzamelaars toen en nu zijn twee leefwijzen die zich niet zonder meer laten vergelijken.

Een tweede gevaar is door collega's in het onderwijs gesignaleerd. Van Der Vegt (SLO, Legio) deelde het mij mondeling mee en ik las erover in consumentrapport 2 van de Commissie PA-BO in *Kleio* 29 (1988) 10, p. 19. Het gebruik van de ethnografische parallel kan negatieve effecten sorteren. De

indruk kan gewekt worden dat men elders in een fase is blijven steken, die men hier reeds lang geleden achter zich liet. Zo haal je met een ogenschijnlijk niet te versmaden didactische truc toch weer het platte europacentrische vooruitgangdenken in huis.

Tenslotte

Ik heb het mijzelf in deze bijdrage niet moeilijk gemaakt. Ik dek mij tweevoudig in: als archeoloog schaar ik mij onopvallend onder de stuurlieders aan de wal, die op het water met terechte ironie de beste worden genoemd. En ik heb slechts wat kanttekeningen willen zetten; ook geen kunst voor een vakidoot die zich om de praktijk van uitgeverij en school geen zorgen hoeft te maken.

Daar staat tegenover dat ik weinig pretenties heb gehad met dit artikel: geen prehistorische knotsen in het in onze streken door de Romeinen geïntroduceerde hoenderhok. Als ik uw blik wat verruimd heb en uw gedachten wat nader heb bepaald, dan ben ik in mijn opzet geslaagd.

kleio

nummer 7/90
pagina's 22 en 23

Boek van de maand

Leen Dorsman bespreekt:

Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Wereldbibliotheek, Amsterdam 1990).

In de bespreking die Jan Romein in 1931 wijdde aan *Van Menschen en Tijden*, de bundel historiografische opstellen van de Utrechtse historicus G.W. Kernkamp, hief hij een klaagzang aan over het verschijnsel 'dat de mannen van wetenschap, gelijk de zoo voorvaderlijk kloeke term luidt, weinig over elkaar en elkaar's scheppingen schrijven'.

Ruim twintig jaar later, in 1952, schreef Pieter Geyl naar aanleiding van een van de opstellen uit dezelfde bundel: 'Wij zijn arm aan historiografische literatuur'.

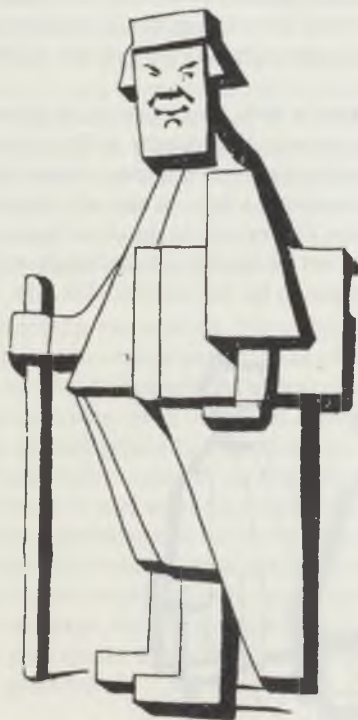
Gelukkig is deze situatie inmiddels veranderd, een omstandigheid waartoe het werk van Romein en Geyl niet weinig heeft bijgedragen. Het is bijna vanzelfsprekend geworden dat de historicus naast de gewone, gedegen vakkennis een behoorlijke historiografische en theoretische bagage met zich meedraagt. "Meesjouw" zullen sommigen zeggen, met het oog op het laatstgenoemde onderdeel. Want meer nog dan belangstelling voor de geschiedenis van de geschiedschrijving is er de laatste jaren een zodanige aandacht geweest voor vraagstukken van theoretische aard, dat meer dan eens de verzuchting klonk wat dat nu allemaal met de geschiedbeoefening te maken had.

In zijn boek *De Toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* heeft de Leuvense historicus Jo Tollebeek laten zien wat die theoretische vraagstukken over een periode van ruim honderd jaar met de geschiedbeoefening te maken hebben gehad.

Tollebeek opent zijn boek als volgt: 'Deze studie handelt over de geschiedfilosofische denkbeelden van Nederlandse historici in de periode 1860 tot heden'. Dat is gelukkig niet helemaal waar. Het boek heeft deze denkbeelden weliswaar als uitgangspunt, en niet de historische productie, maar de auteur is zich er heel goed van bewust dat theoretische opvattingen 'in nauwe betrekking (staan) met de politieke ontwikkelingen... met veranderingen in het culturele milieu, met wijzigingen in de geschiedschrijving zelf en uiteraard ook met persoonlijke

karakertrekken'.

Dit vertrekpunt heeft geleid tot een voortreffelijk boek waarin middels boeiende karakteristieken een heldere analyse wordt gegeven van ruim honderd jaar "denken over geschiedenis".

Robert Fruin

De Toga van Fruin is chronologisch opgezet rond het begrip generatie. Zo behandelt Tollebeek achtereenvolgens de denkbeelden van Robert Fruin, P.J. Blok, de generatie van 1890 (Colenbrander, Kernkamp en Hajo Brugmans), Huizinga als bijzonder fenomeen maar niettemin een vertegenwoordiger van deze laatste generatie, en van Romein en Geyl. Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk over de ontwikkelingen op geschiedtheoretisch terrein sinds 1960, waarbij met name de verzelfstandiging van de theorie benadrukt wordt. In het laatste hoofdstuk tenslotte doet de auteur zijn eigen

opvattingen over de geschiedbeoefening uit de doeken.

De rij wordt geopend met Robert Fruin, die in 1860 in Leiden de eerste leerstoel in de Vaderlandse Geschiedenis aanvaardde met zijn beroemd geworden rede *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*. Het stuk bevatte in een notedop de uitgangspunten voor Fruins 34-jarig hoogleraarschap, zij het ook dat in de loop van de jaren onder invloed van de omstandigheden de accenten werden verlegd en de kleuren veranderden. De theoretische denkbeelden van Fruin kunnen met twee kernbegrippen worden aangeduid: positivisme en liberalisme. Onder het eerste moet dan niet verstaan worden het zoeken naar wetten in de geschiedenis à la Comte en Buckle, ook al geloofde Fruin aanvankelijk wel in het bestaan van dergelijke wetten. Nee, veeleer betreft het hier een feiten-positivisme of klein-positivisme zoals Tollebeek dat noemt. Fruin was in Nederland de grondlegger van de historisch-kritische methode die zo cruciaal is geweest voor de groei van de geschiedbeoefening tot een wetenschap. Zo er een toga van Fruin is, die ons allen past, dan is het die van de historische methode, die Fruin zelf steeds vergeleek met het werk van een rechter van instructie.

Ook het begrip liberalisme heeft in verband met Fruin verschillende betekenissen. Tollebeek wijst erop dat het voor Fruin onder meer liberaliteit betekende. Dat wilde zeggen, dat aan verschillende opvattingen recht gedaan moest worden. Dat is ook de kern van Fruins onpartijdigheidsdenken. Daar is echter in de loop van de jaren iets bij gekomen dat gaandeweg sterker is geworden. Liberalisme betekende ook de liberale staatsregeling van 1848 die voor Fruin een "es ist erreicht"-status had. In zijn angst dat binnenlandse onenigheid de verworven constitutionele monarchie te gronde zou richten werd zijn liberaliteit gaandeweg een krampachtig streven de status quo te handhaven. Heikele punten uit de vaderlandse geschiedenis die onenigheid zouden kunnen veroorzaken dienden met grote omzichtigheid behandeld te worden.

In deze zogenoemde conciliante geschiedschrijving is Oranje in de loop der jaren voor Fruin een steeds grotere rol gaan spelen als bovenpartijdige en unificerende instantie.

P.J. Blok en de sociale geschiedenis

Dit orangisme en deze conciliantie zijn vooral ook bij Fruins opvolger P.J. Blok terug te vinden. Ook de methode van Fruin stond bij Blok hoog aangeschreven, wiens grootste verdiensten voor de historiografie zijn het onvermoeibare ijveren voor het uitbouwen van deze methode en van de historische infrastructuur: tijdschriften, archiefwezen, bronnenuitgaven. Frappant is hoe Blok aanvankelijk vernieuwing en behoud naast elkaar liet bestaan om tenslotte de voorrang te verlenen aan het behoud. Zijn inaugurele redes uit 1884 (Groningen) en 1894 (Leiden) geven de indruk van een bijzonder modern historicus, die af wil van een te eenzijdige politieke geschiedenis en die het liefst een vorm van integrale geschiedenis zou bedrijven, een vorm die hij in zijn grote *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* gestalte wilde geven.

De kern is in dit alles echter het begrip volk: om het hele Nederlandse volk in zijn geschiedverhaal op te nemen, moest hij de geschiedenis schrijven van alle levensterreinen. De verwarring die dit schiep in verband met toenmalige internationale ontwikkelingen in het vak zal duidelijk zijn.

kleio
nummer 7/90
pagina's 24 en 25

Die verwarring is heel goed te zien bij G. W. Kernkamp, lid van de volgende generatie die Tollebeek behandelt. In een artikel in *De Amsterdamer* uit 1893 stelde hij de sociale geschiedenis van Blok ten voorbeeld aan het naar zijn mening onuitroeibare conservatisme in het vak. Al gauw moest Kernkamp echter constateren dat hij zijn hoop op

de verkeerde had gevestigd: niet P.J. Blok zou zijn ideaal van een synthetiserende sociale geschiedenis gestalte geven maar de Belgische historicus Henri Pirenne met dienst *Histoire de Belgique*.

Tollebeek heeft de generatie waartoe behalve Kernkamp ook Colenbrander en Hajo Brugmans behoren de naam "epigonen" meegegeven. Hij plaatst deze benaming weliswaar tussen aanhalingstekens omdat een van hen, Colenbrander, in die zin gesproken heeft, maar ik zou eerder willen pleiten voor "de generatie van 90". Dat geeft beter weer wat, in de termen van Tollebeek, de "determinanten" zijn van deze generatie: namelijk enerzijds een culturele determinant in de zin van een voortzetting van en een reactie op de literaire beweging van Tachtig en anderzijds een politieke determinant, bij Kernkamp van radicale snit en bij Colenbrander en Brugmans in ieder geval "progressief" (d.w.z. democratisch). Deze twee determinanten betekenden voor hun visie op de geschiedschrijving in de eerste plaats een onvrede met de voortschrijdende verwetenschappelijking (door Tollebeek voorzien van het naar mijn smaak wat te sterke epitheton *vitalisme*) en een pleidooi voor de toenadering tussen literatuur en geschiedenis. In de tweede plaats betekende het een verruiming van het historisch perspectief, dat wil zeggen dat het vak uitgebreid werd met de contemporaine geschiedenis en de sociale en economische geschiedenis.

De historische sensatie: Johan Huizinga

Deze beide laatste punten maken duidelijk hoezeer een fenomeen als Johan Huizinga tot deze generatie gerekend kan worden. Ook bij Huizinga zien we een uitbreiding van het werkterrein van de historicus, zij het dat hij de richting van de cultuurgeschiedenis koos. Ook gold voor hem dat er een spanningsveld bestond rond de steeds verder voortschrijdende verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening. Toch ontrok Huizinga zich juist weer aan deze generatie door zijn theoretische exercities die zijn aan de "Negentigers" verwante opvattingen op een ander plan brengen.

Tollebeek legt, mede om een reden die later nog duidelijk zal worden, grote nadruk op de relatie tussen het verleden en de historicus niet zozeer vanuit een kentheoretische invalshoek, maar meer vanuit een gevoelsmatig en betekenisgevend perspectief. Vandaar ook het accent dat hij legt op de onlosmakelijk bij Huizinga behorende be-

grippen "aanschouwelijkheid", "ver(-)beelding" en tenslotte de "historische sensatie", dat korte gevoel van het directe contact met het verleden, dat niet ontstaat door het grote, heroïsche en triomfantelijke, maar door het treffende historische detail.

Tenslotte laat Tollebeek zien hoezeer in het werk van Huizinga geschiedtheorie, cultuurgeschiedenis en cultuurkritiek een ménage a trois vormden.

Romein en Geyl

Opvallend is dat bij alle verschil tussen Jan Romein en Pieter Geyl duidelijke parallellen aan te wijzen zijn. Zo was voor beiden de geschiedenis als het ware de voortzetting van de politiek met andere middelen. Alleen vonden zij ook dat de historicus zich zou moeten engageren.

Voor Jan Romein was dat een engagement met de onderdrukten, zich uitend in zijn keuze voor het marxisme. Frappant was daarbij dat zijn geschiedschrijving zelf nauwelijks tekenen vertoont van een historisch-materialistische benaderingswijze (de hoofdstukken over economie in *De lage landen bij de zee* werden bijvoorbeeld geschreven door P.J. Bouman). Volgens Tollebeek moeten we Romeins marxisme eerder zien in de vorm van ideologiekritiek. Een centraal thema in het theoretische werk van Jan Romein was het objectiviteitsvraagstuk. Zo breidde hij in zijn bekende artikel 'Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap' de persoonsgebonden subjectiviteit uit naar een groeps- en tijdssubjectiviteit. In een volslagen subjectivisme kon Romein echter ook niet berusten. Zijn oplossing voor het probleem was zijn beruchte opvatting dat die geschiedschrijving objectief is, die in overeenstemming met de tijdgeest is geschreven: voor zichzelf wist hij aan de veilige kant te staan door zich te engageren met de "emancipatie-strijd van arbeiders en boeren". In ieder geval diende de historicus te schrijven 'in opdracht van de tijd'.

Was voor Romein het marxisme steeds de achtergrond van zijn denken, bij Geyl werd het "ideologische fundament" bepaald door diens nationalisme, vooral voor de oorlog geconcretiseerd in de Groot-Nederlandse gedachte. Tollebeek benadrukt de breuk in het werk van Geyl die de oorlog heeft veroorzaakt, maar wijst er verder met klem op dat die breuk voor een deel uiterlijk is: de aard van de geschiedschrijving veranderde. Na de oorlog is Geyl voornamelijk de essayist die schrijft over historiografie en over theoretische aspecten van het vak. Hij is van opposant tot autoriteit geworden. Maar een

aantal thema's kwam terug die vroeger als het ware verpakt waren in zijn Groot-Nederlandse geschiedschrijving. Daartoe hoorde onder meer zijn strijd tegen het finalisme in het historisch denken.

Wel typisch na-oorlogs is Geyls strijd voor een "open society" geweest en zijn gevecht met systeembouwers als Toynbee en... Jan Romein.

Een geschiedfilosofische traditie?

In de al eerder genoemde recensie over de opstellen van Kernkamp schreef Romein dat het gebrek aan historiografische studie voor een deel ook te wijten was aan het niveau van onze geschiedschrijving: '...onze geschiedschrijvers zijn er naar over het algemeen. Er gaan er, voorzichtig geschat, zes-en-twintig in het dozijn'.

De vraag dringt zich op of een dergelijk oordeel nu ook gerechtvaardigd is met het materiaal in de hand dat door Jo Tollebeek is verzameld en geïnterpreteerd. Immers, een filosofische traditie heeft ons land niet. Geyl zelf, die zich toch als theoreticus beschouwde, verklaarde eens dat hij een "onphilosophische kop" had.

Ik geloof dat het meevalt. Natuurlijk was niet iedere historicus tevens geschiedfilosoof en natuurlijk zijn niet alle theoretische uitgangspunten even origineel geweest. Maar de veel gehoorde opmerking dat het allemaal "naïef realisten" geweest zouden zijn en dat er niet werd nagedacht over de aard en de problematiek van het vak is zeker niet meer houdbaar. Ik denk ook niet dat de bloei van de geschiedtheorie van de laatste jaren mogelijk zou zijn geweest als er helemaal geen sprake was geweest van "denken over geschiedenis".

Histoire-présent en Histoire-passé

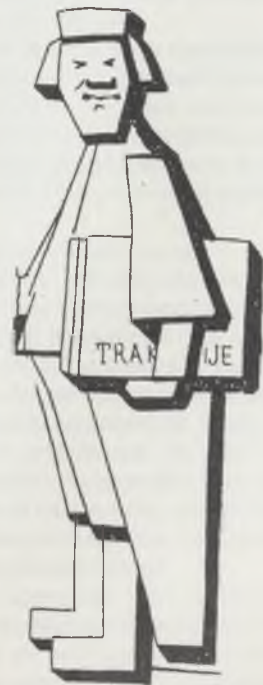
Tenslotte nog dit. Tollebeek heeft aan zijn boek een slothoofdstuk toegevoegd dat enigszins los staat van de rest van het boek. Hier komt hij voor de dag met zijn, naar mijn idee aantrekkelijke, eigen opvattingen ten aanzien van de geschiedbeoefening, haar functie en haar plaats in het onderwijs en in de samenleving.

Hij constateert dat de geschiedfilosofie op een loopgravenoorlog is gaan lijken, waarbij de posities zijn ingenomen en men elkaar voortdurend vanuit die stellingen bestookt zonder ook maar één stap vooruit te komen.

Daarom wijst hij op een alternatief, voortkomend uit zijn zorg om de maatschappelijke functie van het vak geschiedenis.

In een somber gestemd artikel 'Historisch besef in Vlaanderen' (*Ons Erfdeel*, 1990, nr. 2; het artikel zou ook over Nederland hebben kunnen gaan) heeft hij het ook al aangestipt: de aandacht voor het verleden zou te zeer een "histoire-présent" geworden zijn, namelijk te actualistisch en teveel gericht op een betekenis voor het heden, ten koste van de "histoire-passé". Dit laatste, geschiedenis zien als een zelfstandige activiteit, zich uitend in het verlangen om culturen in hun eigenheid te begrijpen, als een op zichzelf staande entiteit, acht Tollebeek een pleidooi waard.

De "histoire-passé" kan de fundamenteel psychologische behoefte van de curiositas bevredigen. Het vak geschiedenis kan dan ook weer haar aloude rol van cultuuroverdracht vervullen. Het leert ook bescheidenheid ten opzichte van de eigen cultuur en leidt daarmee indirect toch tot een beter begrip van het heden: 'namelijk tot het besef dat het hedendaagse cultuurpatroon slechts een mogelijk patroon is'.

Wanneer we de toga willen vinden waaruit Jo Tollebeek is voortgekomen, hoeven we niet ver te zoeken. Het zijn de toga's van Johan Huizinga en van de naoorlogse Geyl die vanuit een neo-historistische visie de eigenheid van het verleden zozeer benadrukten.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

In de serie 'Groninger Historische Reeks' zijn twee interessante deeltjes uitgekomen. Onder redactie van C. Tromp verscheen nr. 5 *Groninger Kloosters*, een inventarisatie van de kloosterarchieven. Het boekje is fraai geïllustreerd en geeft een algemeen overzicht van het rijke verleden van de vele kloosters in de provincie. J.B. de Boer en W. Jonkman schreven *Militair gezag in Groningen, stad en provincie na de bevrijding april - oktober 1945*, nr. 6 in de reeks. Het is een poging een beter inzicht te krijgen in de Groninger geschiedenis van kort na de oorlog. Het doel van het boek is, aldus de auteurs, de lezer ervan te overtuigen dat na de aanvankelijke uitbarstingen van vreugde en hoopvolle verwachtingen, de bevolking nog geruime tijd in een fase van onzekere, afhankelijke vrijheid heeft verkeerd. Ook dit boek is goed verzorgd en van mooie illustraties voorzien. Beide verschenen bij Van Gorcum in Assen en kosten resp. f27,50 en f49,50.

Bij dezelfde uitgever verscheen als uitgave van de 'Stichting Groninger Historische Publikaties' *Op schoenen en klompen, honderd jaar werken in Noordoost Nederland*. Meer over dit leerlingenboekje voor het voortgezet onderwijs leest u in 'Ideetje misschien...?' in dit nummer van *Kleio*.

Bij Veen Uitgevers kwam uit *Impasse te Londen, Nederlands veiligheidsbeleid 1940/1945*, geschreven door H.J. Neu-

man, prijs f39,90. Neuman verwerkt een rijke hoeveelheid archiefmateriaal, dossiers en documenten en heeft een indrukwekkende literatuurlijst opgenomen. Het boek valt op door het schamel notenapparaat; de auteur heeft hiertoe in overleg met de uitgever besloten. Neuman toont aan dat de fundamenteën van het naoorlogse defensiebeleid reeds in Londen werden gelegd en dat diverse vaderlanders onder het motto van landsbelang persoonlijke ambities vooropstelden. Wat dit laatste betreft verscheen een uiterst belangwekkend boekje *Collaboratie: personen en patronen* van de hand van prof. mr. L. Mok bij Coutinho in Muiderberg (prijs f19,50). Het boek telt slechts 70 pagina's en je leest het in een uurtje, maar het kan het beeld van de schending van de Nederlandse neutraliteit in mei 1940 voor je leven beïnvloeden. Vooral op basis van L. de Jongs geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog schetst Mok een beeld van Nederlandse 'captains of industry' en autoriteiten uit die tijd. Hij laat lijnen zien die voor de oorlog al bestonden en, via de bezettingstijd, naar het heden kunnen worden doorgetrokken.

Onder redactie van D. van Arkel e.a. is bij AMBO een bundel verschenen getiteld *Van Oost naar West, racisme als mondiaal verschijnsel*. In een achttal artikelen proberen de auteurs aan te tonen dat in uiteenlopende vormen van racisme en vooroordeel eenzelfde structuur valt aan te wijzen. Het boek kost f35,00 en is te verkrijgen bij de boekhandel en bij Novib, Amaliastraat 7, 2514 JC Den Haag. In de serie 'Geschiedenis en cultuur' verscheen bij Unieboek *Geschiedenis van Afrika*. De paperback is geschreven door J.G. Kikkert en kost f19,90.

Bij de Vlaamse uitgever ACCO verscheen *De Middeleeuwse wereldverkenning*. Dit boek van Amber Verrijcken, docente aan de Hogeschool Midden-Brabant, laat zien hoe de middeleeuwer zich de wereld voorstelde, hoe groot en (on)bereikbaar die voor hem was en hoe hij probeerde tot een wereldbeeld te komen waarin hij ook een plaats had voor zichzelf.

Bij Bosch en Keuning kwam *Glenn Gould over muziek* uit, samengesteld en ingeleid door Tim Page. Het boek bevat essays over componisten als Bach, Mozart, Beethoven en Strauss. Ook Gould zelf komt voor het voetlicht in een interview. Prijs f37,50.

In de reeks AMBO-Klassiek is de tweede

kleio

nummer 7/90
pagina's 26 en 27

druk verschenen van *Seneca - Brieven aan Lucilius*. Deze luxe band (de eerste druk was in 1980), is vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Cornelis Verhoeven en kost f85,00.

De dissertatie van A.J. Schuurman *Materiële cultuur en levensstijl* is uitgegeven bij HES Publishers en kost f42,50. Het is een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw; de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant. Het boek is van belang voor mensen die geïnteresseerd zijn in cultuur- en plattelandsgeschiedenis of in volkskunde. De groei van de huiselijkheid en de belangrijke plaats die de vrouw daarin inneemt, maken dit boek ook van betekenis voor de geschiedenis van de vrouw en van het wonen, aldus de achterflap.

Jande Ruiter

GEWELD BINNEN HET GEZIN IN HISTORISCH PERSPECTIEF

In 1988 publiceerde Linda Gordon *Heroes of their own lives: the politics and history of family violence, Boston 1880 - 1960*. Hiermee won zij de Joan Kelly Prize van de American Historical Association voor het beste boek op het gebied van vrouwengeschiedenis.

Gordon is als hoogleraar geschiedenis verbonden aan de universiteit van Wisconsin (Madison) in de VS. Zij specialiseerde zich in gezinsgeschiedenis, vrouwengeschiedenis en de geschiedenis van het feministisch denken. Op uitnodiging van het Centrum voor Vrouwenstudies van de Katholieke Universiteit Nijmegen hield zij op 23 mei jongstleden een voordracht waarin zij de resultaten van haar onderzoek naar gezinsgeweld presenteert. Voor geschiedenisdocenten die zich bezighouden met het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis bevat Gordons publikatie interessante aanknopingspunten om posities van vrouwen, gerelateerd aan klasse, ras en etniciteit, binnen veranderende gezinssituaties in de Amerikaanse samenleving aan de orde te stellen. Het thema biedt voldoende mogelijkheden tot actualisering hetgeen de belangstelling en betrokkenheid van leerlingen ten goede kan komen.

Deze beknopte weergave van Gordons lezing geeft een indruk van haar bekroonde publikatie.

Een historisch en politiek probleem

Rond 1870 kwam in de VS de vrouwenbe-

weging op. Deze was gerelateerd aan de vredesbeweging en stond zeer kritisch tegenover het gebruik van fysiek geweld. Mede daardoor werd het gebruik van geweld binnen het gezin voor het eerst als sociaal probleem onderkend en ontstonden organisaties en instellingen die zich ermee bezig gingen houden. Honderd jaar later werd gezinsgeweld, wederom onder invloed van de toenmalige vrouwenbeweging, herontdekt. Zowel in 1870 als in 1970 bracht die ontdekking een schokeffect teweeg, omdat het gebruik van geweld in scherpe tegenstelling stond met de traditionele visie op het gezin als veilige toevluchtshaven. Deze romantische optiek leidde ertoe dat slachtoffers van gezinsgeweld dubbel werden gestraft: door de mishandeling zelf en door de maatschappelijke ontkenning. Volgens Gordon wordt te weinig onderkend dat gezinsgeweld een historisch en politiek probleem is, dat alles te maken heeft met machtsrelaties binnen het gezin: tussen ouders en kinderen, tussen man en vrouw.

Drie voorbeelden

De definiëring en benadering van gezinsgeweld zijn sterk afhankelijk van het politieke klimaat. Dit illustreert Gordon aan de hand van een drietal gevallen die zich in de VS afspeelden in 1910, rond 1930 en in 1988. Het eerste geval betreft een Italiaans immigrantengezin. Een dochter uit het eerste huwelijk van de vrouw zorgde voor de jongere kinderen en het huishouden. De moeder verrichtte slecht betaald thuiswerk. Bij een liefdadigheidsinstelling vroeg ze financiële hulp. Om deze te kunnen krijgen, verzoon ze dat haar man haar had verlaten. Tijdens afwezigheid van de moeder viel een van de kinderen uit het raam en het moest in een ziekenhuis worden opgenomen. De moeder werd beschuldigd van kinderverwaarlozing omdat haar Amerikaanse omgeving niet accepteerde dat een ouder kind voor de jongere kinderen zorgde. Daarop beschuldigde de vrouw haar man van kindermishandeling, drankmisbruik en goklust. Bij onderzoek bleek echter dat zijzelf door haar echtgenoot werd mishandeld. Omdat hulpverlening op dat gebied niet bestond, probeerde de vrouw via haar kinderen steun te krijgen. Diverse pogingen om het gedrag van de man te veranderen mislukten, de vrouw drong aan op echtscheiding. De hulpverlenende instantie oordeelde dit immoreel. De mishandeling van vrouw en kinderen verergerde, een oplossing werd niet gevonden.

Het tweede voorbeeld betreft de legendarische blueszangeres Bessie Smith die met haar platenmaatschappij een contract had afgesloten waardoor ze de rechten op haar

royalties kwijt was. Ze verdiende haar geld door in nachtclubs op te treden. Daarnaast had ze de zorg voor haar zoon. Moeder en zoon werden door Smith' man mishandeld. Toen de zoon tien jaar was, brak Smith definitief met haar echtgenoot. Uit wraak beschuldigde hij haar daarop van kinderverwaarlozing. Het kind werd aan de vader toegewezen. Inmiddels levend met een andere vrouw, keek hij niet meer naar zijn zoon om. Het kind liep herhaaldelijk weg om zijn moeder te zoeken, werd door de politie opgepakt en op een tuchtschool geplaatst. Na twee jaar strijd kreeg Smith haar zoon terug.

Het derde geval speelde in 1988 in een middenklasse-gezin met twee geadopteerde kinderen. De man was een welvarend en succesvol advocaat, de vrouw een voormalig kinderboekenschrijfster. Na klachten van burens over de slechte behandeling van de kinderen volgde een onderzoek waarbij geen bewijzen werden gevonden. Uiteindelijk werd het meisje op vijfjarige leeftijd door de adoptiefvader doodgeslagen, het anderhalf jaar oude jongetje werd gevonden in een erbarmelijke toestand: vastgeklonken aan de poten van een bed, vreselijk mishandeld en sterk vervuild.

Tijdens de openbare rechtszaak bleek dat de vrouw al tien jaar werd mishandeld door haar man. Hij werd voor moord veroordeeld. Een controversiële kwestie betrof de verantwoordelijkheid van de moeder. Was medeschuldig of was zij slachtoffer?

Klasse, etniciteit en ras

Degenen die zich aan het einde van de negentiende eeuw bezighielden met gezinsgeweld behoorden tot de upperclass: wit, protestant, welvarend en van Noordepartse afkomst. Zij vertoonden een racistische houding tegenover de immigranten die in deze periode naar de steden van de VS kwamen. Volgens deze bovenlaag behoorden ze tot een ander, minder beschaafd ras. Kindermishandeling werd gelokaliseerd in die inferieure groep.

De upperclass werd beïnvloed door het toenmalige feminisme dat kindermishandeling als surrogaat voor vrouwenmishandeling gebruikte. Dit was politiek gezien veiliger, minder bedreigend voor de door mannen gedomineerde maatschappij. In deze periode zou de vader uit het Italiaanse immigrantengezin schuldig zijn bevonden aan kindermishandeling. De vrouw zou als slachtoffer niet aangeklaagd worden voor kinderverwaarlozing. Steun voorechtscheiding kon ze vergeten. Bessie Smith hoefde zeker niet op sympathie te rekenen, zij was zwart en haar levenswijze was in de ogen van upperclass immoreel.

Het derde geval zou in verband met de hoge status van de man zelfs niet gesignaleerd zijn en dus zeker niet voorkomen hebben kunnen worden.

Keerpunt

Aan het begin van de twintigste eeuw constateert Gordon een keerpunt in de benadering van gezinsgeweld. De feministische kritiek op mannelijke gewelddadigheid had aan kracht ingeboet waardoor kinderverwaarlozing als vorm van geweld door vrouwen onderkend kon worden en alle aandacht kreeg. Het gebruik van geweld door mannen werd daardoor minder zichtbaar zoals blijkt uit de benadering van en beeldvorming over incest. Het beeld van het oudere meisje dat de vader verleidt ontstond. De werkelijkheid was echter anders: bij ontdekking bedroeg de gemiddelde leeftijd van de slachtoffers tien jaar. De nadruk op kinderverwaarlozing leidde er tevens toe dat men niet bereid bleek iets te ondernemen tegen mannen die hun vrouw mishandelden. Voor het geval van Bessie Smith zou dit betekenen dat zij veroordeeld werd. Het kind zou worden geplaatst in een tehuis of pleeggezin.

Door de massawerkloosheid van de jaren dertig vervaagden de grenzen tussen de klassen en werd een beroep op hulp en liefdadigheid acceptabeler. De nadruk kwam te liggen bij de invloed die de economische situatie op spanningen in het gezin uitoefende. De sympathie ging uit naar de werkloze man wiens 'mannelijkheid' werd aangetast omdat hij zijn rol als gezinshoofd niet meer kon vervullen. De hulpverleningsorganisaties pleitten voor economische steun, maar door gezinsgeweld te wijten aan armoede, was er weinig aandacht voor de machtsrelaties binnen het gezin.

Het Italiaanse immigrantengezin zou financiële steun hebben gekregen om het gezin bij elkaar te houden, maar de vrouw zou niet geholpen zijn om haar echtscheiding te verkrijgen. Bessie Smith hoefde nergens op te rekenen en met het derde geval zou men waarschijnlijk geen raad weten omdat het hier een welvarend gezin betrof.

Psychiatrisering

In de jaren veertig en vijftig werd de houding van hulpverleners gekenmerkt door 'psychiatrisering'. Kindermishandeling en kinderverwaarlozing werden geweten aan de onevenwichtige psychologische structuur van de opvoeders, met name aan de moeder. Een nieuwe categorie van gezinsgeweld werd ontdekt: de emotionele verwaarlozing van kinderen door de moeder. Vrouwenmishandeling was de schuld van vrouwen zelf: competitie met de echtge-

noot, frustratie door frigiditeit, masochisme en het niet accepteren van de eigen vrouwelijkheid.

Incest werd hergedefinieerd als emotionele incest, bedreven door vrouwen die een te sterke emotionele binding aan hun kind vertoonden. Seksueel misbruik werd genegeerd.

In deze situatie zou Bessie Smith de schuld krijgen: zij daagde haar man uit door beroemd en ontrouw te zijn en er ook nog lesbische relaties op na te houden.

De herontdekking van gezinsgeweld in de jaren zestig en zeventig stond onder invloed van de sociale bewegingen uit die periode, zoals de beweging voor de burgerrechten, de anti-Vietnam beweging, de vrouwenbeweging en de homo-beweging. Zij vielen het gezin als alleenzaligmakend samenlevingsverband aan en ondermijnden de visie dat het gezin de beste omgeving voor de kinderen was. Door het anti-autoritaire karakter van deze bewegingen werden de machtsrelaties binnen het gezin ter discussie gesteld. Onder invloed van de vrouwenbeweging ging de aandacht met name uit naar verkrachting. Volgens Gordon lag daardoor de nadruk op seksueel misbruik van kinderen en is er ook nu nog te weinig aandacht voor fysiek, niet-seksueel misbruik. Zij vermoedt dat dit te maken heeft met het feit dat ook vrouwen zich aan fysiek misbruik schuldig maken. Feministen moeten geweld van vrouwen zelf onder ogen durven zien.

Conclusie

Gordon stelt dat aan gezinsgeweld geen permanente en tijdloze definitie gegeven kan worden, maar dat deze afhankelijk is van de historisch-politieke situatie. De definitie van gezinsgeweld is de keerzijde van de definitie van een goed gezinsleven, beide concepten zijn aan elkaar gerelateerd.

Bij de benadering van gezinsgeweld en de rol van vrouwen daarin pleit Gordon voor een dubbele visie: vrouwen zijn slachtoffer, maar ook verantwoordelijk en in staat zich te verzetten. In de visie op en de benadering van gezinsgeweld spelen zaken als sekse, klasse, ras en etniciteit een rol. Dit geldt niet alleen ten aanzien van de slachtoffers, het beïnvloedt ook de visie en de handelingen van de hulpverleners.

Jose Eijt

Gordons publikatie *Heroes of their own lives* werd in 1988 uitgegeven door Viking en is te bestellen via de American Discount Bookcenter, 's-Gravenhage, 070-3642742

HET GEZIN DE HOEKSTEEN VAN DE SAMENLEVING?

De Vereniging van Christen-Historici heeft als uitgangspunt de Bijbel en de gereformeerde belijdenis en wil de studie van het verleden vanuit deze bezieling ondernemen.

In het eerste nummer van haar tijdschrift *Transparant* laat de redactie niet alleen zien dat moderne historische thema's als vrouwengeschiedenis zeer wel vanuit een protestants-christelijke visie benaderd kunnen worden, maar dat deze thematiek ook naar het onderwijs overdraagbaar gemaakt kan worden.

De redactie heeft met dit nummer ingespeeld op het CSE-onderwerp vrouwen-geschiedenis en zich daarbij beperkt tot de Nederlandse geschiedenis.

In het eerste artikel plaatst mevr. L.G.A. Bremmer-Lindeboom kanttekeningen bij bijbeluitleggingen waarbij de vrouw in een aan de man ondergeschikte positie geplaatst wordt. Zij is met name kritisch ten aanzien van de opvatting dat de natuurlijke bestemming van de vrouw in huwelijk en moederschap gelegen zou zijn.

Hillie van der Streek behandelt in "Haar eigen taak is het huis" een tweetal Christelijke Sociale Congressen (1891 en 1919) waar over de ongehuwde werkende vrouw nog moeilijk werd gedaan. Laat staan dat er voor de gehuwde werkende vrouw enig begrip werd opgebracht. Haar taak was immers bij uitstek het gezin en wie daarvan durfde afwijken, zoals H. Bavinck dat in zeer voorzichtige bewoordingen deed, kreeg de wind van voren. Tegen de vele pogingen om de gehuwde werkende vrouw buiten het arbeidsproces te houden - negenmaal tussen 1917 en 1940 - boden de protestants-christelijke vrouwenorganisaties nauwelijks verweer.

M. Wilcke-Van der Linden beschrijft uitvoerig in "De tweede feministische golf in Nederland" het ontstaan van de Man-Vrouw Maatschappij beweging en de Dolle Mina's, waarbij de socialistische en marxistische ideologie in deze bewegingen veel aandacht krijgt. Vervolgens laat zij zien hoe in de vrouwenbeweging in de late jaren zeventig en beginjaren tachtig een zekere verbreding in de ideologie optreedt en men minder dogmatisch wordt. Het moederschap en de specifieke vrouwelijke eigenschappen krijgen weer meer accent (studies van Anja Meulenbelt en Adrienne Rich). In het algemeen komt men in de vrouwenbeweging tot de conclusie, dat er meer wegen tot emancipatie leiden. Wel worden er door de schrijfster reserves gemaakt t.a.v. moderne visies over huwelijk, gezin en seksualiteit,

maar tegelijk wordt ook de aandacht gevestigd op wenselijke veranderingen in de rollenpatronen van man en vrouw in het gezin.

Dit thema komt in een drietal interviews met academisch gevormde vrouwen uit orthodox-protestantse kringen ook aan de orde. Hoewel het gezin centraal staat, wordt er ook geconstateerd dat het begrip dienstbaarheid tevens voor de man geldt en niet alleen tegenover de maatschappij maar ook tegenover het gezin (actief participeren in de opvoeding van de kinderen e.d.). Het gezin blijft de hoeksteen van de samenleving, maar daarbinnen verandert wel iets.

I. van der Coelen geeft nog een aardige biografisch schets van een der intellectuele vrouwelijke strijdsters in de AR mevrouw Gezina van der Molen, hoogleraar aan de Vrije Universiteit en actief op het gebied van volkenrecht en vredesbeweging, maar geen voorstandster van gehuwde werkende vrouwen.

Tot slot zijn er een drietal lesbrieven over het verzet (biografietjes van "Tante Riek" en Hannie Schaft) over Dolle Mina en over de AR en het vrouwenkiesrecht. In het laatste onderdeel is ook historisch materiaal verwerkt.

Al met al is *Transparant* een interessante nieuwkomer in de wereld van de historische tijdschriften. Het is een tijdschrift waarin duidelijke visies verkondigd worden en dat ook laat zien dat religie en maatschappij in Nederland voor velen op velerlei terreinen nog duidelijke onderlinge banden vertonen. P. van Hees

Voor informatie: VCH-secretariaat, Postbus 24062, 3502 MB Utrecht.

NOORD-BRABANT

M.G.J. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk: elite en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant circa 1810-1914* (Het Noord-Brabants Genootschap, 's Hertogenbosch 1990) 408 blz. Ook verschenen als proefschrift, Utrecht 1990, prijs f 39,50.

In deze boeiende prosopografische studie schetst de Utrechtse historicus Duijvendak het beeld van een liberaal-katholieke elite, die tot circa 1870 in oostelijk Noord-Brabant de lakens uitdeelde. Dit Bossche familiecomplex raakte in het laatste kwart van de negentiende eeuw bedreigd door vooral de economische ontwikkeling, die een nieuwe elite naar voren schoof: industriëlen die in de ontluikende textiel- en sigarennijverheid

hun fortuin hadden gemaakt. Deze 'nouveaux riches' verbonden zich in hun machtsstrijd met de katholieke geestelijkheid, de nieuwe katholieke kiesverenigingen en de zich organiserende boerenstand. Dit conservatief-katholieke front overwon de honderdjarige dominantie van de liberaal-katholieke patriciers.

Duyvendak heeft zijn proefschrift zeer uitvoerig onderbouwd met prosopografische en economisch-kwantitatieve gegevens en daarmee heeft hij monnikenwerk verricht. Het is jammer dat de politieke en religieus-kerkelijke context van deze regionale studie weinig uitgewerkt is, evenals de toch voor de hand liggende relatie met de verzuilings-theorievorming. Laat ik beide punten van kritiek in één hand nader adstrueren. De auteur schetst het beeld van een liberaal-katholieke elite die in de eerste helft van de negentiende eeuw samen met een oudere bestuurselite van protestantse gezindte verenigd was in o.a. de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, de al uit de Middeleeuwen daterende Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en diverse herensociëteiten. Het is heel boeiend te zien hoe pogingen van de kant van de clerus om deze katholieke bovenlaag op een religieus-exclusivistische grondslag te organiseren tot mislukken gedoemd waren: in de jaren twintig van de vorige eeuw stierf een katholieke pendant van de Maatschappij een snelle dood; bij de herensociëteiten, die na 1864 op exclusief katholieke grondslag opgericht waren, sloten de katholieke notabelen zich al evenmin aan. Kennelijk waren deze clericale creaturen niet chic genoeg voor de Bossche families.

Toch profileerde zich in de tweede helft van de vorige eeuw ook een ander soort katholieken, door de auteur wisselend - en daardoor verwarrend - aangeduid als 'conservatieve katholieken', conservatie-katholieken' en later ook nog wel als 'clericalen' en 'clericaal-katholieken'. In de nationale context keerden deze stroming zich tegen de 'democraat' Schaepman, aangezien zij vreesde dat de priester-politicus met zijn streven naar een christelijke partij en coalitie de katholieken zou uitleveren aan de protestanten. De conservatieven oriënteerden zich op Schaepmans katholieke tegenvoeter in de Tweede Kamer, de Rotterdamse advocaat Bahlmann. De conservatieven kregen in Den Bosch rond 1900 de wind in de rug en wipten de liberaal-katholieke elite uit de bastions van de politieke macht. In de schoolstrijd, waarbij de liberaal-katholieken zich verzetten tegen confessionalisering van het onderwijs, zagen zij hun

machtsposities definitief geruïneerd, aanzien zij niet beschikten over een politieke organisatie die vergelijkbaar was met die van de conservatieve katholieken.

Deze wending markeert tegelijkertijd de omslag van honoratioren -naar partijpolitiek, aldus Duyvendak. Het liberaal-katholicisme maakte plaats voor een 'clericaal maatschappijbeeld' - wat dat ook moge zijn - en het 'clericaal-katholicisme' werd 'vooral de ideologie van de 'nieuwere' notabelen', schrijft hij.

Een reeks van vragen dringt zich op. Heel algemeen: hoe ligt nu precies de relatie

tussen ideologievorming en sociale mobiliteit? Bediende het opstijgende fabrikantendom zich van het 'clericalisme', met andere woorden was het instrumenteel en legitimerend, of was de religieus-ideologische ontwikkeling veeleer autonoom?

Zoiets dergelijks suggereert Duyvendak wel, wanneer hij aan de encycliek *Rerum Novarum* (1891) een opwekkende werking toeschrijft. Meer specifiek: zijn de 'clericaal-katholieken' tegelijk ook aan te merken als verzuilers? Als dat zo is dan gaat de auteur veel te weinig in op hun motieven. Ging het hun alleen om de macht, zoals de relatie tussen sociale mobiliteit en het 'nieuwe

Ideetje misschien...?

Als u iets leuks of handigs bent tegengekomen of een goed geslaagde les heeft gegeven, kunt u collega's misschien mee laten profiteren. Deze rubriek is daarvoor.

Het ideetje... kan door de redactie 'persklaar' gemaakt worden, maar moet wel voldoen aan de volgende voorwaarden:

- het moet goed werken, dus al uitgetoet en bijgesteld zijn;
- het moet niet meer tijd in beslag nemen dan een lesuur;
- het moet zonder uitvoerige instructies te gebruiken zijn.

Bel of schrijf Bart Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Telefoon 030-713329.

KLEIO EN DE MARKT

De sectie geschiedenis en staatsinrichting van de lerarenopleiding Ubbo Emmius te Groningen, onderdeel van de Noordelijke Hogeschool, laat op het terrein van regionale geschiedenis regelmatig van zich horen. Enige tijd geleden heeft zij, gefinancierd door het bedrijfsleven, een forse publicatie 'uit het stro gezet'.

Het is niet gebruikelijk om in deze rubriek een bespreking te plaatsen, maar wij hopen dat de manier waarop dit lesmateriaal tot stand is gekomen ook voor anderen een 'ideetje misschien...?' zal zijn.

Anderhalf jaar geleden organiseerde de Commissie Volwasseneneducatie van de VGN het seminar 'Kleio en de markt'. Een van de aspecten die daar aan de orde kwamen was de samenwerking tussen historici en het bedrijfsleven. Als mogelijkheden werden toen o.a. genoemd: het verrichten

van onderzoek op het gebied van bedrijfsgechiedenis en publiceren daarover, en het opzetten en geven van cursussen, bijvoorbeeld over geschiedenis en cultuur van landen waarmee een bepaald bedrijf vaak te maken heeft.

Dergelijke activiteiten kunnen aangeboden worden door een individueel historicus, een historisch bureau of een instelling die cursussen verzorgt. In de praktijk bleken het vaak de opleidingen te zijn die de schakel vormen tussen de vraag naar werk op historisch vlak en het aanbod van geschoolde en deskundige historici.

Deze laatste vorm van samenwerking was de vruchtbare basis voor een project dat afgelopen zomer zijn definitieve vorm kreeg in twee publicaties van de Groninger historische Reeks onder de titel *Op schoenen en klompen. Honderd jaar werken in noord-oost Nederland*.

In 1988 stelde de NAM een fonds beschikbaar voor een cultureel doel binnen het gebied waar dit bedrijf haar werkterrein heeft. Er werd gedacht aan een boekje voor het onderwijs, bij voorkeur over een onderwerp dat met werken in de regio te maken had.

Deze zeer open opdracht kwam via het rijksarchief bij de sectie geschiedenis en staatsinrichting van Ubbo Emmius terecht en de docenten, Harm van der Veen, Ynte Botke en Fokko Dijkstra, kregen een belangrijke stem bij het invullen ervan. Het archiefonderzoek zou door vijf jonge historici - Geertje Dimmendaal, Eric Rougoor, Harry Velema, Tity de Vries en Bert Zeijl-

clericalisme' suggereert; of waren er ook meer ideële motieven in het spel: de emancipatie van het katholieke volksdeel in Nederland, of de angst voor secularisering, pastorale overwegingen dus. Men kan zich hierbij afvragen of het begrip 'clericalisme' niet ongelukkig gekozen is, omdat het primair verwijst naar een achttiende-eeuwse context. De veel adequatere en ook door de tijdgenoten zelf gebezigde term 'ultramontanisme' valt nergens in de hele studie.

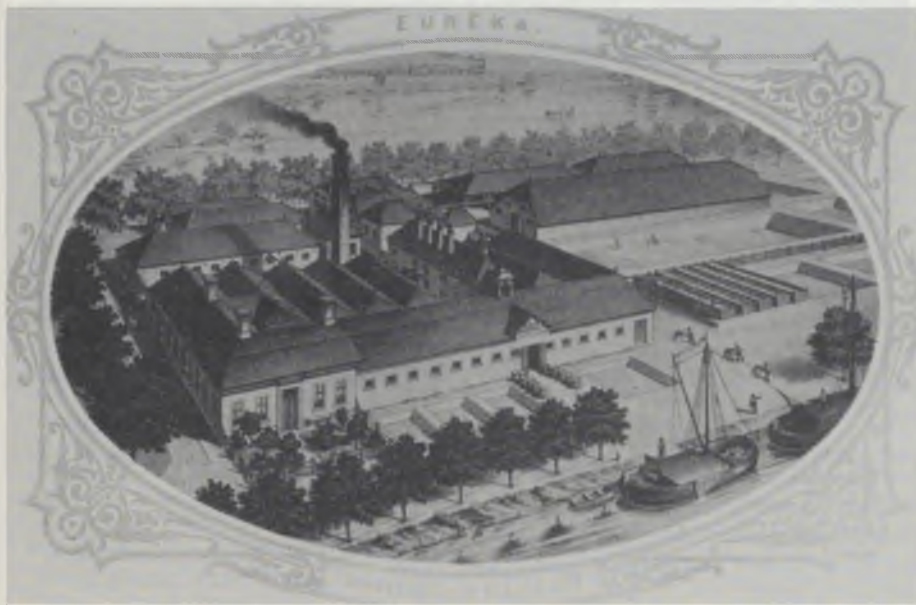
Waar het hier om gaat is de vraag hoe conservatief die 'conservatief-katholieken' van Duyvendak nu eigenlijk zijn: zijn ze in politiek opzicht conservatief - dan zijn het dus

katholieke conservatieven - of zijn zij in godsdienstige zin conservatief en dus als ultramontanen te karakteriseren? Duyvendak's verweer bij de promotie luidde dat het hem niet primair om deze kerk-historische en verzuilingstheoretische zaken te doen was geweest. Maar het adjectief 'Rooms' staat toch niet alleen in de titel van het proefschrift omdat het zo lekker allitereert? Waar Duyvendak geprobeerd heeft prosopografie met moderniseringsprocessen te verbinden, heeft hij zich verslikt in de politieke en kerkelijke context die alleen buiten beschouwing kan blijven op straffe van begripsverwarring en een tekortschietende

analyse. Dat zou zo'n onderzoeker uit Van Tijn's integrale geschiedschrijvingschool toch moeten weten!

'Malgre tout': het blijft een knappe studie, waarvan iedereen die belang stelt in verzuiling, negentiende-eeuws katholicisme, de geschiedenis van Noord-Brabant en prosopografisch onderzoek kennis zou moeten nemen.

Hans Righart

Dit is een afbeelding van de aardappelmeelfabriek in Foxhol. Bovenaan de tekening zie je een spoortrein rijden.

1. Hoe wordt de grondstof aangevoerd?
2. Wanneer moet de tekening ongeveer gemaakt zijn?

maker - verricht worden.

Het is niet duidelijk of het enthousiasme van de docenten of van de jonge onderzoekers is gekomen, maar het speurwerk leidde tot een hoeveelheid materiaal die niet meer binnen de voorgenomen opzet paste. Er werd overwogen om de resultaten in twee publicaties te verwerken, waarvoor weer andere sponsors gezocht moesten worden. Maar dat lukte en de boeken zijn er gekomen.

Op 1 juni j.l. werden 'Villa Gelria', het zomerverblijf van de Groningse fabrikantenfamilie Scholten, twee boeken aangeboden: een populair wetenschappelijk boek voor een groot publiek en een werkboek daarbij voor het voortgezet onderwijs. De lichtvoetige presentatie in de villatuin wekte bij de aanwezigen in eerste instantie een onbekommerd 'Scholtengevoel' op.

Maar die lichtvoetigheid sloeg niet op de kwaliteit van het werk, want, zoals prof.dr. P. Kooij het typeerde, het gaat hier om goed wetenschappelijk werk. Hoewel voor een breed publiek geschreven, geven de boeken op verantwoorde wijze, gebaseerd op gedegen onderzoek, het proces van modernisering weer op het gebied van leven en werken in Noordoost Nederland.

Het leesboek *Op schoenen en klompen* is geschreven door Harm van der Veen, die in een goed geconstrueerd verhaal de vele uiteenlopende onderzoeksgegevens heeft verwerkt. In tien hoofdstukken wordt de periode 1849 - 1950 behandeld. Leden van de fictieve familie Bos vullen de tienjarige stappen door de betreffende honderd jaar en geven daarmee de bewoners in deze streken een gezicht. Aan de hand van hun

wel en wee wordt duidelijk hoe men steeds weer heeft moeten inspelen op de veranderingen die zich in deze dynamische tijd voordeden. De leden van de familie verhuizen vaak en oefenen allerlei beroepen uit: scheepsjager, schipper, koopman, onderwijzeres, verzekeringsagent. Ontwikkelingen op het gebied van mechanisering en vervoer, de problematiek van de onveilige toestand in de fabrieken, de sociale onrust, de boeren-coöperaties, komen in deze context vanzelfsprekend aan de orde.

Als centrale, en historische figuren, in het verhaal fungeren de fabrikanten Willem Albert en Jan Evert Scholten. Zij bepaalden voor een belangrijk deel de ontwikkelingen in het gebied. Er komen ook meer personen aan bod die echt bestaan hebben. Een leerling komt in het werkboek bij voorbeeld een foto en een loonlijst tegen met de naam van een opzichter die in het leesboek een rol speelt. Dit geeft een verrassend echt element aan het geheel.

Naast *Op schoenen en klompen*, overigens een op zichzelf staand leesboek, is er een werkboek voor gebruik op school. Het bevat zeer gevarieerde opdrachten die bedoeld zijn om bij leerlingen naast enige kennis vooral ook inzicht aan te brengen. Ze worden aan het denken gezet over de wijze waarop het Scholtenimperium was opgebouwd en over de gevolgen van het bestaan ervan voor dit stuk van Nederland. Het 'onderzoeksboek', de term is van auteur Fokko Dijkstra, is zo opgezet dat het flexibel gebruikt kan worden. Docenten die geen tijd hebben voor de hele eeuw kunnen hun gewone lessen aanvullen en verduidelijken met prachtige regionale bronnen. Is het niet leuk een les over vervoer en spoorwegen te illustreren met materiaal over het gekibbel waarmee de lijn Groningen-Winschoten tot stand kwam? Zijn interviews uit de eigen regio niet meer de moeite waard om de

Luitjes tijdens een redevoering in 1893

Op die oudejaarsavond van 1892 vond inderdaad een uitbarsting plaats. De socialistische arbeiders luidden het jaar uit met een feest in de Volksbierhalle. Hun voorman Tjerk Luitjes hield een vurige redevoering.

10

Kies één van de volgende drie opdrachten:

- Schrijf een stukje redevoering zoals je denkt dat Luitjes gehouden zou kunnen hebben.
- Schrijf een gesprek tussen twee van de toehoorders in de zaal.
- Schrijf een rapport over deze bijeenkomst als politie-toehoorder.

'toestand van de arbeiders in de negentiende eeuw' te verduidelijken?

Leesboek en werkboek zijn dankzij de subsidiegevers voor scholen in het werkgebied van de NAM tegen verzendkosten te bestellen. Er is al veel van deze mogelijkheid gebruik gemaakt.

Het leesboek is in de boekhandel ook los te koop.

Deze twee publicaties zijn het geslaagde resultaat van een goede samenwerking tussen historici en het bedrijfsleven. Beide partijen hebben er baat bij. Voor de betrokken bedrijven een prima vorm van public relations en reclame, voor de lerarenopleiding een goede presentatie en de mogelijkheid een bijdrage te leveren aan de regionale geschiedbeoefening, voor jonge historici een nuttige onderzoekservaring.

Een dergelijke samenwerking moet toch vaker mogelijk zijn. De 'markt' is echter niet altijd op de hoogte van wat historici te bieden hebben en dat geldt omgekeerd ook voor de historici zelf.

In de bovenstaande combinatie werd een cultureel doel op historische wijze ingevuld. Moet *Kleio* de markt niet vaker op dit soort ideeën brengen?

Bernardine Beenackers-Heeren

OP SCHOENEN EN KLOMPEN Honderd jaar werken in Noordoost Nederland

Harm van der Veen
Verhalenboek

ca. 130 blz. met tekeningen,
prijs f17,50.

Fokko Dijkstra
Werkboek

92 blz., losbladig, met multo-perforatie, ruim geïllustreerd.

Het werkboek is niet apart verkrijgbaar.

Voor informatie: Uitgeverij Van Gorcum, Postbus 43, 9400 AA Assen.
Tel. 05920-72064.

kleio

nummer 7/90

pagina's 32 en 33

KLEIO KRANT

PA - BO
VGN

Op 31 mei 1990 vergaderde de commissie PA - BO voltallig in Amersfoort. Tijdens deze vergadering was de contactpersoon voor de commissie in het Algemeen Bestuur van de VGN, Ronald Donk, voor het eerst aanwezig. Aan de orde waren eerst verenigings-technische zaken als de benoeming door het AB tot lid van onze commissie van Sjef Schiermann - een afgestudeerd historicus, die zijn dagelijks brood verdient als leraar basisonderwijs - de "afscheidsbrief" van onze voormalige contactpersoon in het AB Jet van Herwaarden, de notulen van het AB en de jaarvergadering van de vereniging.

In de afgelopen periode zijn er contacten geweest met het CITO - onlangs is in het kader van de periodieke peiling (PPON) de proeftoets geschiedenis in het basisonderwijs afgenomen -, met de VALO M&M over de eindtermen geschiedenis en over een projectaanvraag voor natuur- en milieueducatie, met enige docenten die ten gevolge van de uitbreiding van de werkgelegenheid op de PABO's per 1 september benoemd zullen worden als docent geschiedenis en met enige uitgeverijen over nieuwe uitgaven op het gebied van geschiedenis voor het basisonderwijs.

De *Nieuwsbrief* van de commissie, die onlangs verschenen is, werd goed ontvangen. Een groot deel van de oplage is op aanvraag verstuurd. In deze juni-editie artikelen over:

- de eindtermen geschiedenis in het basisonderwijs (o.m. vergelijking van de verschillende in omloop zijnde versies met een kort commentaar);
- de lezingen die gehouden zijn tijdens de studiemiddag over het historische kinderboek als hulpmiddel voor het geschiedenisonderwijs;
- zakelijk informatieve historische jeugdliteratuur: deeltjes over geschiedenis uit de serie "Informatie".

Wie nog in het bezit van deze Nieuwsbrief wil komen, kan hem aanvragen bij Cees van der Kooij, De Hulst 53, 9301 PC Roden, tel. 05908-18947.

De meeste vergadertijd werd besteed aan het eerste rapport over een geschiedenischooltelevisieprogramma, dat ter tafel lag, 'Het leven in de Gouden Eeuw'. Het rapport moet qua opzet en duidelijkheid nog een keer grondig door de molen en is dan geschikt voor publikatie. Besloten werd vervolgens de serie 'Toen de oorlog begon' te gaan analyseren.

De volgende vergadering van de commissie is gepland in september.

Cees van der Kooij

K. ter Laanprijs

De K. ter Laanprijs, speciaal ingesteld voor mensen die zich verdienstelijk maken op het gebied van de streekhistorie in Groningen is voor 1990 toegekend aan VGN-lid Harm van der Veen.

In het Juryrapport worden zijn verdiensten geprezen op het gebied van "in brede lagen van de bevolking belangstelling wekken voor de streekhistorie" door middel van zijn werk voor het Veenkoloniaal Museum in Veendam, waar hij al zo'n vijftig jaar bij betrokken is, en door middel van zijn publikaties (artikelen, lesbrieven en boeken). De prijs - o.m. bestaand uit een bedrag van f 1000 - wordt op 29 september in Delfzijl uitgereikt.

Cees van der Kooij

Ongehoord en ongezien geregistreerd

• Video

Bij het NIAM (Postbus 97734, 2509 GC Den Haag, tel. 070 - 3143500) is te koop en te huur de videoband "Oost-Europa: verleden, heden en ..." aangekondigd als 'een combinatie van animatie, historische en toeristische

beelden van Oost-Europa' (29 min., VC 45232).

In mei zond de Nederlandse Onderwijs Televisie de driedelige serie "Vincent. Het leven en werk van Vincent van Gogh" uit. Deze serie is nu op VHS-cassette te koop (90 min.) bij het NIAM te Den Haag. De ontwikkeling van de cultuur in West Europa staat centraal in een serie van vijf videobanden van elk zestig minuten, samengesteld door F. Schaeffer: deel 1 "Rom/Das Mittelalter" (300 v. chr. - 1400 n. Chr.), deel 2 "Renaissance/Reformation" (1300 - ca. 1600 n. Chr.), deel 3 "Revolution/Moderne Wissenschaft" (ca. 1680-1920), deel 4 "Abschied von der Vernunft/Auflösung gültiger Werte" (ca. 1700 - 1900) en deel 5 "Persönlicher Friede/Letzte Alternativen" (ab ca. 1945).

Deze Duitstalige cassettes kosten per stuk DM 59; alle vijf tegelijk DM 250 (+ verzendkosten). De serie is een uitgave van Monika Leisenberg, audiovisuele Medien, Buchenring 12a, 2000 Hamburg 67.

• Schooltelevisie

Voor geschiedenis biedt de schooltelevisie in het najaar alleen maar herhalingen.

Voor het basisonderwijs - de groepen 7 en 8 - zijn herhalingen gepland van:

- "In naam van Oranje" vier delen van gemiddeld vijftig minuten met handleiding, leerlingenwerkboek en poster, vanaf 18 september 1990;
- "Als in het stenen tijdperk", vijf delen van elk ongeveer twintig minuten met handleiding, leerlingenboek met bouwplaat en diaserie vanaf 22 oktober 1990;
- "Geestelijke stromingen in Nederland", vier delen van ongeveer 22 minuten, met leerlingenboek en handleiding, vanaf 31 oktober 1990.

Nieuw is een aardrijkskundeprogramma voor groep 7 en 8 met enige historische informatie:

- "Egypte. Over de Nijl, de Nijldelta en Luxor", een aardrijkskundeprogramma bestaande uit drie afleveringen van ongeveer twintig minuten, met leerlingenboek en handleiding, vanaf 26 november 1990.

Voor het voortgezet onderwijs zijn de volgende programma's - eveneens herhalingen - gepland:

- voor tweede klassen MAVO-HAVO-VWO de gedramatiseerde serie "De Franse revolutie", vier afleveringen van gemiddeld twintig minuten, met handleiding (met werkbladen), vanaf 22 november 1990;
- voor de examenklassen MAVO-HAVO-VWO de serie "De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten 1929-1969", vier afleveringen van gemiddeld vijftig minuten, vanaf 18 november 1990.

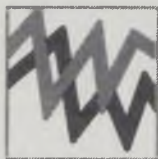
Speciale aandacht verdienen verder de nieuwe aardrijkskundeserie over de Sovjetunie bestemd voor de onderbouw (vijf afleveringen van ongeveer twintig minuten met handleiding, vanaf 10 september) en de herhaling van de serie "Het Nederlandse landschap" bestemd voor de examenklassen HAVO (zeven afleveringen, die in twee blokken uitgezonden worden vanaf 12 september; het eerste blok is bijna negentig minuten en het tweede tachtig minuten, met twee handleidingen).

Tot slot moet nog gewezen worden op een nieuw programma over literatuur voor leerlingen in de bovenbouw: "Schrijvers over Indië": Multatuli, Louis Couperus, Hella Haasse en Jeroen Brouwers, vier programma's van ongeveer vijftig minuten met tekstboek, vanaf 5 november 1990.

Cees van der Kooij

Teleac

In het najaar van 1990 - vanaf 17 oktober op de radio en vanaf 5 november op de televisie - verzorgt Teleac de cursus "Indonesië: taal en cultuur" met een taalcursus Indonesisch (f 175) en een cultuurboek (f 75). Op 15 oktober begint de cursus 'Computers in de klas', die ook voor geschiedenisdocenten aantrekkelijk is. Het is de herhaling van de cursus van het afgelopen voorjaar. Voor informatie: PRINT, tel. 03495-41296.

Wetenschapsweek

Wetenschapsdag, zondag 14 oktober

Ter afsluiting van de Nationale Wetenschapsweek wordt op deze zondag onder het motto 'Wetenschap op zicht' van alles gepresenteerd 'van prehistorische muziek tot botsende atoomkernen'.

Het uitgebreide programma kunt u in oktober vinden in de 'Wetenschap op zicht' krant, die gratis verkrijgbaar is bij VVV-kantoren, openbare bibliotheken en de deelnemende instellingen. Ook staat alles in de *Volkskrant* van 13 oktober.

'Mandela vrij, nu Zuid-Afrika nog!'

Deze lessenserie over actuele ontwikkelingen in Zuid-Afrika behandelt de vrijlating van Mandela, zijn levensverhaal en de geschiedenis van de apartheid. Aan de hand van foto's, tekeningen, vragen en opdrachten worden de leerlingen geïnformeerd en ertoe aangezet na te denken over de toekomst van het land, de mogelijke problemen voor zwart en blank en de eventuele rol van andere mogendheden en de UN. Het boekje is geschreven voor de onderbouw van AVO en LBO en kost f4,50.

AABN
Lauriergracht 116,
1016 RR Amsterdam
tel. 020-267525.

Verleiding en Verzet in het Derde Rijk

De voorgeschiedenis, het verloop en de gevolgen van het nazi-regiem zijn bekend: dat zijn de gegevens over het Derde Rijk. Wat blijft, ook 45 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, is de vraag hoe het zover is kunnen komen, waarom het niet verhinderd kon worden.

In Rotterdam wordt een omvangrijk project georganiseerd dat bijdragen wil leveren om deze vragen te beantwoorden. Het project omvat:

Tentoonstelling 'De jeugd in de NS-Staat' in de Laurenskerk van 4 oktober tot 15 november

De situatie van de Duitse jongeren in de periode 1933-1945 wordt duidelijk gemaakt, en ook de propaganda die destijds speciaal op jongeren gericht was. Ook de verzetsgroep de 'Kreisauer Kreis' rond Von Moltke komt aan de orde. Er wordt getoond vanuit welke achtergrond de leden tot verzet kwamen en tot hun plannen voor 'Duitsland na de oorlog'.

Bij de tentoonstelling is lesmateriaal gemaakt in de vorm van een krant met aparte docentenhandleiding speciaal voor leraren geschiedenis en Duits met achtergrondinformatie, lessuggesties en aanvullend materiaal.

Filmcyclus voor scholieren
Op vijf donderdagen (15.00 u.) worden films gedraaid uit en over de nazi-periode in het Schoolmuseum (Nieuwe Markt 1) o.l.v. filmhistoricus Nico Brederoo van de RU Leiden.
11 okt. 'Hitler-Junge Quex' - 1933, 96 min.;
25 okt. 'Kopf hoch, Johannes' - 1941, 120 min.;
1 nov. 'Die Brücke' - 1959, 105 min.;
8 nov. 'Fünf letzte Tage' - 1982, 112 min.;
15 nov. 'Georg Elser, einer aus Deutschland' - 1989, 97 min.

Voor verdere informatie, bestelling van het lespakket, rondleiding,

toegang tot de films etc. :
Goethe Instituut Rotterdam, 's
Gravendijkwal 50-52, 3014 ED
Rotterdam. Tel 010-4365411.

Dré Leyten

Katholieke Universiteit Nijmegen

donderdagmiddag
11 oktober

première
'Wie neemt het initiatief'

CSE-onderwerp 1992

Europa na 1945

'Hebri' heeft de grote WANDKAART voor U!

Europa/EGeen grote dubbelzijdige wandkaart 'Europa - staatkundig' met daaromheen gegroepeerd de belangrijkste elementen van de

EUROPESE GEMEENSCHAP

zoals: het EG-kaartbeeld, de INSTELLINGEN van de EG, de EG tegenover andere BLOKKEN, de VLAGGEN van de LIDSTATEN, een HISTORISCH OVERZICHT van het GROEI PROCES naar 1992, de ECU, enige statistieken, etc.

formaat: 172x132 cm; schaal 1:4.500.000 (1 cm = 45 km)
achterzijde: blind in kleur met schematisch toegevoegd reliëf

2e (aangepaste) editie 1990

Informatie: 'HEBRI' INTERNATIONAL BV, Drakenstein 25, 1121 HB Landsmeer.

'HEBRI' KAARTEN
MET EEN VISIE!

In vier nagespeelde lesfragmenten en gesprekjes met de docenten komt seksespecifieke interactie in de klas aan de orde. Het materiaal wordt die middag officieel aangeboden aan Mw.Mr. H.S.G. Lemaire, coördinator emancipatiezaken van het ministerie van O&W.

Mw.dr. E.S. Rijdes van het APS spreekt vervolgens over de praktijk van scholen in verband met emancipatie/roldoorbreking. Het is de bedoeling dat het materiaal gebruikt gaat worden in de docentopleiding en bij de nascholing.

Meer informatie en een aanmeldingsformulier kunt u krijgen bij Edith Verbeet, Thomas van Aquinostraat 4, 6525 GD Nijmegen, tel. 080-512823 en (ook 's avonds) bij Carla Petit (tel. 080-561359) en Bientje Stieringa (tel. 080-230720).

Nascholing CSE 1991

De Hogeschool Holland verzorgt in samenwerking met de VU en de UvA een nascholingscursus van vijf avonden waarin aspecten van de twee onderwerpen van het CSE 1991 aan de orde komen.

Programma

30 oktober - Drs. D. Damsma 'Demografische, gezinshistorische en economische ontwikkelingen in Nederland in de twintigste eeuw';
6 november - Dr. G.J. Zondergeld 'De fascistische en nationaal-socialistische beweging voor en tijdens WO II en het verzet in en na de oorlog';
13 november - Prof.Dr. J.C.H. Blom '1939-1945. De overheid. Politiek systeem. Ambtenarenapparaat';
20 en 27 november - Drs. A. Ribberink en Drs. B. Waaldijk 'Vrouwengeschiedenis in Nederland en de Verenigde Staten 1929-1946 en 1946-1969'.

Plaats

Hogeschool Holland, Wildenborch 6, Diemen. Op dinsdagavond van 19.30 tot 22.00 uur.
De kosten bedragen f50,-. Aan de cursus is een nascholingscertificaat verbonden.

U kunt u schriftelijk aanmelden bij de Hogeschool Holland, Adviesgroep Onderwijs, Postbus 261, 1110 AG Diemen.

Voor verdere informatie over de cursus kunt u terecht bij Mw. M.E. Hielkema, tel. 020-6644060 en Mw. M. Duin, tel. 020-5601286.

Nascholing Berlijn, Rome, Trier, West-Turkije

Docenten die een excursie voorbereiden voor hun leerlingen moeten vaak zelf een goed en afwisselend programma maken. Om u bij de keuze behulpzaam te zijn biedt de Hogeschool Holland een cursus aan, waarin specialisten u in enkele colleges vertrouwd maken met de verschillende mogelijkheden die resp. Berlijn, Rome, Trier en West-Turkije bieden. Om u nog verder wegwijs te maken bestaat de mogelijkheid tot deelname aan een excursie naar bovengenoemde bestemmingen met de cursusleiders.

Programma

Trier: 12, 19 en 26 september en 3 oktober. Prijs: f120,-.
Berlijn: 24 en 31 oktober en 7, 14 en 21 november. Prijs: f150,-.
Rome: 9, 16, 23 en 30 januari 1991 en 6 februari. Prijs: f150,-.
Turkije: 13 en 20 maart en 10, 17 en 24 april 1991. Prijs: f150,-.

De colleges worden gegeven in de HH, Wildenborch 6, Diemen, 's avonds tussen 19.30 en 22.00 uur. Voor verdere informatie en de volledige brochure kunt u terecht bij Mw. M. Duin, tel. 020-5601286, secretariaat vakgroep Maatschappijwetenschappen en bij de Adviesgroep Onderwijs van de Hogeschool Holland, Postbus 261, 1110 AG Diemen, tel. 020-5601297.

Afdeling Den Haag

Excursie

Op woensdagmiddag 31 oktober opent het Koninklijk Huis Archief zijn poorten voor een klein gezelschap VGN-leden. De rondleiding start om 14.30 uur.

U kunt u opgeven bij de secretaresse van de afdeling Den Haag, Mw. J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag.

Haast u! Het aantal deelnemers is beperkt.

Historisch Museum Rotterdam

Piet van der Hem als politiek tekenaar 1914-1936

De Atlas van Stolk exposeert t/m 28 oktober in het Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31 te Rotterdam, politieke tekeningen en prenten van Piet van der Hem.

Van der Hem werd geboren in Friesland, hij volgde een tekenopleiding en Amsterdam en werkte in 1907 in Parijs. Van 1914 tot 1918 maakte hij de wekelijkse politiek prent voor De Nieuwe Amsterdammer. Na enkele jaren voor andere bladen getekend te hebben, werd hij de vaste tekenaar van de Haagse Post. Het waren woelige jaren die hij kon illustreren, de internationale conferenties, de crisis van 1929 en de opkomst van Hitler. Ook in Nederland was er volop beweging. Zo komt b.v. Colijn meerdere malen op zijn tekeningen voor. Na 1935 legde Van der Hem zich steeds meer toe op het schilderen van

Atlas Van Stolk

5 juli t/m 28 oktober 1986

Piet van der Hem als politiek tekenaar

prenten en tekeningen 1914 - 1936

omgeving nr. 17

uitdaging nr. 8

Onlangs werd de Atlas Van Stolk verrijkt met een aantal tekeningen van Piet van der Hem. Een keuze uit deze ontwerpen voor politieke prenten wordt nu tentoongesteld, aangevuld met vroegere samenvattingen. Uit 1935 dateert de eerste aankoop van tekeningen van zijn hand.

schilder en tekenaar

Piet van der Hem werd in 1885 in Friesland geboren. Hij behaalde zijn akte middelbaar tekenen in Amsterdam, waar hij ook aan de Rijksacademie studeerde. In 1907 vertrok hij voor een jaar naar Parijs. Vanaf 1909 trokken zijn schilderijen en tekeningen de aandacht. Men vond zijn werk modern en veelbelovend. Na 1914 trok hij zich terug uit de kring van modernisten, en werd

portretschilder. Tot zijn dood in 1961 bezorgde deze specialiteit hem talloze opdrachten. In 1922 schilderde hij het ministerie Cort van der Linden (9). Van der Hem maakte ook affiches. Bovendien tekende hij illustraties voor kranten en boeken. Dit werk was voor hem een nevenschiksel. Dat geldt ook voor het politieke tekenwerk, dat hij vele jaren zonder uitgeproten politieke betrokkenheid verrichtte.

Nieuwe Amsterdammer

In zijn vroege werk over het Parijs leven werd vooral de rake typering bewonderd. Een recensent noemde het in 1912 een nogal ongewoon genre: 'Men zou er oorzak streeven aard niet toe aangelegd hebben geacht, en Van der Hem is

ongewel en Fries', maar allermint een stijve Fries. Fransche geest sprankelt uit zijn werk. Hier is een tekenaar van bewaardenswaardige vaardigheid en lenigheid en klaarheid en puntigheid. En naar zo'n tekenaar was H.P.L. Wiersing op zoek voor zijn Nieuwe Amsterdammer. Wiersing was als hoofdredacteur van De Amsterdammer in 1914 ontslagen. Veel van zijn medewerkers volgden hem naar De Nieuwe Amsterdammer, zo niet Braakensiek, de onderwijzer maar populaire politieke tekenaar. Wiersing vond het een voordeel bij een verlies, schreef hij later. Immers: 'Nu kunnen we, dacht ik, een van de allerbeste jonge tekenaars de gelegenheid geven. Het is nieuws in Nederland. En ik verkreug de instemming toen zeer moderne en succesrijke medewerking van Piet van der Hem'. Op 5 december 1914 verscheen een profnummer van het blad met als bijvoegsel een eerste politieke prent van Van der Hem (1). Tot juli 1915 leverde Van der Hem wekelijks zijn bijdrage, daarna werd hij afgewisseld door Jan Shuyters en Willy Sluiter. Hun bijvoegsels werden als litho uitgevoerd met meestal één steunpilaar. De Eerste Wereldoorlog en de gevolgen ervan voor het neutrale Nederland leverde hem de stof voor vaak felle prenten: 3 t/m 6, 42 t/m 45). Maar ook het vrouwenkiesrecht is een geliefd onderwerp (16). Na de Eerste Wereldoorlog raakte het blad in de versukking, mede door de uitgesproken voorkeur voor de Russische Revolutie. Eind 1920 volgde opheffing. Twee jaar eerder was Van der Hem al gestopt met zijn bijvoegsels.

Historisch Museum Rotterdam
Korte Hoogstraat 31 3011 GK Rotterdam tel. 010 4334188

portretten. Zijn werk in de jaren 20 en 30 geeft een kritisch beeld van de politieke werkelijkheid van toen.

Op de tentoonstelling is een folder verkrijgbaar met toelichting op de tekeningen. Op de omslag van dit nummer staan er twee afgebeeld: kruidenier Colijn zorgt voor een sluitende begroting in 1925 en Colijn als spreker tijdens een bijeenkomst van ministers van buitenlandse zaken in Genève in 1931.

Herinnerings- centrum Kamp Westerbork

Nummer 98288 Het leven van oud-gevangene Leon Greenman

Van 14 september tot 31 oktober en tijdens de kerstvakantie is een grote collectie foto's, documenten en voorwerpen te zien, die betrekking hebben op het leven van Leon Greenman en die hij daarom verzameld heeft. Zijn levensverhaal wordt aangevuld met videobeelden en geluidsmateriaal. De tentoonstelling is speciaal toegankelijk gemaakt voor groepen leerlingen. Er is een kijkwijzer en een korte biografie van Greenman verkrijgbaar. Tevens zal Greenman enkele malen aanwezig zijn om groepen uitleg te geven. U kunt daarvoor contact opnemen met het museum.

Leon Greenman is voor Kleio-lezers geen onbekende: in Kleio 30e jg. nr.8 oktober 1989 was een artikel afgedrukt over een leerlingenreis naar Auschwitz die hij begeleidde.

Voor inlichtingen:
Kamp Westerbork, Oosthalen 8, 9414
TG Hooghalen. Tel. 05939-600.

KLEIO

Rare mensen die
Indianen,
maar wat te denken
van die Spanjaarden...?

Onder de titel
KLEIO-DIDACTICA
geeft de VGN leerlingenmate-
riaal uit, waarvan overdrukken
na te bestellen zijn.

Nog leverbaar zijn:

- KD 6 *Over Leven*
- KD 8 *Suriname*
- KD 11 *Het Algemeen Kiesrecht in
Prenten*
- KD 15 *Honderd jaar Landbouwge-
schiedenis 1880-1980*
- KD 16 *Rare mensen die Indianen,
maar wat te denken van die
Spanjaarden...?*

Dit zijn leerlingboekjes met stevige
kaft, geniet, ca. 40 blz.

Prijs:
1 ex. f5,50, 2 t/m 10 ex. f4,50 per
stuk, meer dan 10 stuks f3,50 per ex.:
alles inclusief verzendkosten.

- KD 17 *Coornhert*
- Een boekje van 48 blz. met stevige
kaft
Prijs:
f6,50 per stuk, 2 t/m 10 ex. f5,50 en
meer dan 10 ex. f4,50 per stuk;

inclusief verzendkosten.
Katern 'Reizen in de zestiende
eeuw' (hoofdstuk 3 van 'Coorn-
hert')
12 blz. met multoperforatie
Prijs f0,75, excl. verzendkosten.

U kunt bestellen door het goede
bedrag over te maken op postre-
kening 128701 ten name van
Penningmeester VGN in Den
Haag. Vergeet niet het gewenste
nummer en de hoeveelheid op te
geven.

Voor informatie en spoedbestellingen kunt u terecht bij de
redactie van Kleio: tel. 03408-83576.

mens- en maatschappijwetenschappen

VELDADVISING
LEERPLANONTWIKKELING

Geschiedenis in beweging

Zoals te lezen was in de Kleiokrante van februari 1990 is de veldadviescommissie VALO M en M gekoppeld aan het instituut waar centraal aan leerplannen wordt gewerkt, de SLO te Enschede.

• *Geschiedenis en staatsinrichting tussen andere vakken*

Momenteel wordt er op 3 fronten gewerkt aan leerplanontwikkeling, namelijk:

- geschiedenis en staatsinrichting als onderdeel van de Eindtermen Basisonderwijs;
- geschiedenis en staatsinrichting voor 12-16 jarigen. ingebed in een project mens- en maatschappijvakken en
- geschiedenis en staatsinrichting voor volwasseneneducatie HAVO/VWO.

Wat betreft het laatstgenoemde zijn er proefversies gemaakt van modules over kolonialisme, imperialisme, dekolonisatie en vaardigheden.

De ontwikkeling van de Eindtermen voor het basisonderwijs is medio 1989 afgerond met de publicatie van de voorlopige eindtermen. Momenteel wordt er gewerkt aan een vervolg waarin de ervaringsgebieden binnen wereldoriëntatie centraal staan. De VALO heeft geadviseerd ook een zgn. "Handreiking" te vervaardigen waarop de PABO's een stuk nascholing kunnen baseren. Ook heeft zij gepleit voor een ontwikkelingslijn van maximale integratie in de onderbouw naar optimale vakherkenbaarheid in de bovenbouw.

Een moeilijke kwestie blijft altijd de ordening van (historische) kennis zodra er sprake is van vakkenintegratie. De VALO heeft geadviseerd daartoe een matrix van inhouden te ontwerpen en het dan aan de scholen over te laten om deze inhouden cursorisch dan wel thematisch te "verkavelen".

Een belangrijk aandachtspunt voor SLO en VALO vormt momenteel het onderwijs aan 12-16 jarigen. Een nieuw leerplan voor geschiedenis en staatsinrichting wordt ontwikkeld in samenhang met de vakken aardrijkskunde, economie en maatschappijleer; het project M & M 12-16.

Een klemmend probleem binnen dit project is de horizontale afstemming van de M en M-vakken. Kijken we bijvoorbeeld naar de ontwikkelde eindtermen, dan valt het op dat er nogal wat dubblures tussen de vakken onderling bestaan. Zo komt de rol van de overheid op sociaal-economisch gebied zowel aan de orde bij economie als bij geschiedenis en staatsinrichting. Onderwerpen als multiculturele samenleving, de historische ontwikkeling van de koloniale relaties, de politieke ontwikkelingen in Oost-Europa komen niet alleen bij geschiedenis aan de orde, maar ook bij aardrijkskunde. Zo zijn er meer voorbeelden te geven. Op zich hoeft er geen bezwaar te zijn tegen dubblures - een ander perspectief op een thema kan verrijkend werken - maar vaak worden thema's nog

eens dunnetjes over gedaan zonder expliciet voort te bouwen op de voorkennis. Dit veroorzaakt kortsluiting bij de leerlingen. Het voedt het idee dat de maatschappelijke werkelijkheid en de schoolvakken twee gescheiden werelden vormen.

Op zijn minst zouden docenten moeten kunnen dóórverwijzen naar andere vakken. Maar: lang niet alle geschiedenisdocenten of methodeschrijvers kennen globaal het leerplan van aardrijkskunde, economie en maatschappijleer.

Behalve met de horizontale afstemming hebben we in het onderwijs ook te maken met wensen t.a.v. de verticale afstemming. Sluiten basisonderwijs en voortgezet onderwijs wel goed op elkaar aan?

Ook hier geldt: het voorkomen van kortsluitingen is beter dan reparatie achteraf. In die zin heeft de VALO M en M dan ook geadviseerd.

• *Een andere inhoud en vorm graag*

Een ander probleem wordt gevormd door de aanzwellende stroom "educaties". Allerlei belangengroepen - en zelfs ministeries - proberen een educatie in het onderwijs te "pluggen". Voorbeelden te over: vredeseducatie, ontwikkelingseducatie, Europese vorming, milieu-educatie. Het regent op scholen lesbrieven en folders. Of u daar maar even aandacht aan wilt besteden....

Allemaal héél zinnig, maar het programma was al overvol.

De VALO heeft de SLO geadviseerd een brochure t.b.v. de schoolleiding samen te stellen waarin enkele criteria staan aangegeven om zinnige van modieuze educaties te kunnen onderscheiden.

Daarin kan ook aandacht geschonken worden aan de vraag hoe deze educaties ingebed kunnen worden binnen de bestaande leerplannen en welke vakonderdelen dan zouden kunnen vervallen.

Daarmee zitten we meteen op het terrein van de overladenheid van de leerplannen. Het gevolg daarvan is dat veel lessen dreigen te onttaarden in uitsluitend kennisgericht onderwijs. Meer tijdvergende werkvormen als het probleemgestuurd leren, het simulatiespel en omgevingsonderwijs komen zo zelden aan bod. Ingaan op de actualiteit wordt zo al snel een hachelijke onderneming. Wat meer tijd voor een wat breder scala aan werkvormen zou didactische differentiatie binnen de klas mogelijk maken. In deze zin heeft de VALO de SLO dan ook geadviseerd.

En: wordt het niet eens hoog tijd dat ook op het terrein van de vaardigheden wat meer afstemming komt? Grafieken analyseren kun je leren bij geschiedenis, bij economie, bij wiskunde, bij aardrijkskunde, bij natuurkunde, maar steeds wel weer nét even anders.

Kranten leren lezen is er ook zo een.

• *Geschiedenis en staatsinrichting en vernieuwing*

Veel tijd en aandacht zijn de laatste twee jaar geïnvesteerd in het ontwerp van een nieuw leerplan in het kader van de basisvorming. Of deze nu doorgaat of niet, vast staat wél dat het werk niet voor niets is geweest. Er is gekozen voor de zogenaamde domeinopzet; een opzet die rechtstreeks volgt op de keuze voor een bestaansgericht scholingsconcept, waarbij de handelingsbekwaamheid van de leerling nu én later centraal staat. Enkele voorbeelden van dergelijke domeinen: "verhouding mens-milieu", "ontwikkeling van huishouden en gezin" en "bestuurlijke verhouding", elk goed voor ca. 10 lesuren.

Aangezien méér dan de helft van de leerlingenpopu-

latie ondergebracht is in het LBO/MAVO is er veel voor te zeggen om de beroepsvoorbereidende aspecten en vormen van omgevingsonderwijs zoveel mogelijk kansen te bieden. Dit - althans - is de strekking van de adviezen van de VALO M en M.

Uit onderzoek is overigens wel gebleken dat de M en M-vakken in het algemeen en het vak geschiedenis en staatsinrichting in het bijzonder op het gebied van de leerplanontwikkeling een vrij grote achterstand hebben op vakken als wiskunde, natuurwetenschappen en de talen. De VALO M en M pleit er dan ook bij de SLO voor om méér menskracht in te zetten voor de M en M-vakken.

In Enschede blijft het vak wel in beweging. De taak van de VALO is erop gericht dat de leerkrachten kunnen blijven instemmen met de richting waarin. Goede contacten tussen de VGN en de VALO M en M kunnen daarvoor borg staan.

Iris Rutgers,

lid van de VALO M en M voor het vak geschiedenis en staatsinrichting;

Ad Goedvolk,

secretaris van de VALO M en M.

Ingezonden brief

NOGMAALS: GESPREK IN DE DDR

Een reis naar de DDR is ook in het voorjaar 1990 nog een interessante onderneming. Een ontmoeting met een Oostduits historicus maakt zo'n reis nog boeiender.

Dat gesprek in Kleio (juni 1990) afdrucken kan waardevol zijn. Alleen ik zou de professor wat kritischer tegemoet zijn getreden, of ik had - terug in Nederland - een kritisch naschrift toegevoegd. Nu evenwel ontstaat de indruk dat wat de professor uit Jena vertelt een verantwoorde weergave is van het DDR-verleden.

Ik ken Weisbecker niet, heb ook niets van deze 'Wendehals' gelezen. Het kan zijn dat Weisbecker nog steeds vast overtuigd is van zijn gelijk, zoals een Oostduitse vriendin mij enkele jaren geleden nog stellig verzekerde dat Karl Liebknecht in november 1918 de Republiek had uitgeroepen, en me uiterst ongelovig aankeek toen ik haar vertelde dat de SPD'er Philip Scheidemann Liebknecht enkele uren voor was geweest.

Hoe het ook zij, de weergave van het gesprek zit vol met hele en halve waarheden die om commentaar vragen.

1. 'Het belangrijkste doel van de opvoeding in de DDR was de bestrijding van het fascisme, aldus onze gesprekspartner'.

Simpele contacten met FDJ-ers hebben mij altijd tot vervelendst toe geleerd dat het opvoedingsideaal was het scheppen van communistische gelovigen. 'Die Schaffung der Grundlagen der sozialistischen Gesellschaft erfordert die sozialistische Erziehung der jungen Generation', aldus de wet op het onderwijs uit 1958. De bestrijding van het fascisme was een afgeleid doel, waarmee DDR-politici graag koketteerden tegenover buitenlanders. Weisbecker geeft dat enkele pagina's verder ook toe: 'Nee, alles wat fout was volgens de socialistische staat, was fascistisch'.

Fascisme was, zo leerden de kinderen tijdens de geschiedenislessen in de DDR, de openlijke, terroristische dictatuur van de meest reactionaire, chauvinistische en imperialistische elementen van het kapitalisme. Zo'n definitie sloot aan bij de omschrijving van Dimitrov op het zevende congres van de Komintern in 1935: 'fascisme is de macht van het kapitaal zelve'. Wilhelm Pieck, in 1949 de eerste president van de DDR, huldigde in de jaren dertig nog de theorie van het 'sociaal-fascisme', een theorie die latent aanwezig bleef in de DDR. Zo stelde Ulbricht in 1958 dat slechts uiterst links in de SPD het marxisme verdedigd had tegen aanvallen van opportunisten en revisionisten. Anti-fascisme betekende in de praktijk vooral verering van de communistische slachtoffers van de nazi-dictatuur; er is in de DDR veel minder aandacht geweest voor de vervolging van joden, christenen, liberalen en sociaal-democraten.

2. Het treffen in oktober 1987 tussen skinheads en punkers in de Sionskirche in Oost-Berlijn gaf de Stasi het voorwendsel enkele weken later dissidenten te arresteren en het blad *Umweltblätter* in beslag te nemen. Maar wellicht was dat bericht in Jena niet te zien op de Westduitse televisie.

3. Het eerste boek uit de communistische hoek tegen het fascisme dateert uit 1935, beweert Weisbecker. Hoe nu? En het werk van August Thalheimer uit 1932 over het fascisme? Of heeft Weisbecker die herinnering verdrongen, omdat Thalheimer uit de KPD werd gezet? En de vele artikelen voor 1933 in de communistische pers o.a. in *Die Rote Fahne*? De berichten van het Zentralkomitee der KPD? De communistische pamfletten naar aanleiding van de Rijksdagbrand?

Is het geheugen van Weisbecker echt zo slecht of is hij nog steeds het slachtoffer van de historiografische traditie in de DDR om geen originele KPD-uitgaven van vóór 1933 integraal te publiceren? De geschiedenis van de KPD in de Weimarperiode is immers de geschiedenis van het falen van de KPD. De leiding van de arbeidende klasse lag bij de SPD. Zelfs in 1932-33 was de SPD groter en invloedrijker dan de KPD. De Duitse communisten faalden in de bestrijding van de NSDAP; integendeel, ook na 1930 bleef voor de KPD de sociaal-democratie hoofdvijand no. 1. De KPD was een instrument van Stalins politiek.

De heroprichting van de KPD in juni 1945 betekende een breuk met de periode van vóór 1933. De communisten die tijdens het nazi-regime in Duitsland waren gebleven (meestal in concentratiekampen) werden vanaf 1945 opzij geschoven door Moskou-communisten als Pieck en Ulbricht, die ook de eigen partijgeschiedenis zouden herschrijven. Een voorbeeld. Als Werner Plesse in 1954 een artikel schrijft over het anti-fascistische verzet tussen 1939 en 1945 in Leipzig en de rol van de KPD in dat verzet minimaliseert, wordt hij van hogerhand ontzenuwd als onwetenschappelijk. De redactie van het *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* die het artikel had geplaatst, noemde het een fout: "We zullen maatregelen nemen om in de toekomst een herhaling van zulke fouten onmogelijk te maken". En zo verscheen in 1958 in hetzelfde tijdschrift een groot artikel: 'Die KPD- die einzig führende und organisiert Kraft des antifascistischen Widerstandskampfes in Deutschland 1933-1945'. En zo zou het blijven tot 1990 toe.

Wie de tentoonstelling heeft bezocht in het voormalige concentratiekamp Buchenwald houdt de

impensie over dat vanaf 1937 er permanent verzet in het kamp is geweest uitsluitend olv. KDP-ers. Wie het boek van Kogon *Der SS-staat* leest, krijgt een genuanceerder beeld.

4. 'Aan het einde van de oorlog in 1945 waren er eigenlijk geen marxistische historici' zegt Weisbecker.

Lees Leonards *De revolutie laat haar kinderen gaan* en men weet beter. Maar toegegeven, dat boek was tot 1990 voor Weisbecker verboden lektuur. Al in Moskou 1944 werd met de opleiding van toekomstige docenten begonnen. Aan Duitse vertalingen van Russische historici na 1945 geen gebrek. Historici als J. Kuczynski en Fr. Klein waren zeker vanaf 1949 actief. Leonard zelf was tot 1948 als docent geschiedenis verbonden aan de partijhogeschool Karl Marx.

5. 'Deze historici concentreerden zich vooral op de geschiedenis van de arbeidersbeweging, de geschiedenis van de KPD en de geschiedenis van SED'.

Zeker geen onjuiste uitspraak, maar het zijn niet de enige thema's. In 1958 formuleerde Ulbricht de opdracht aan DDR-historici: 'Eine ernste ideologische Schwäche in der Geschichtswissenschaft der DDR ist die ungenügende gegenwärtigen Kampf unseres Volkes'

Hij schreef een betere coördinatie voor tussen DDR-historici en Sovjethistorici. 'De plicht is het om de geschiedschrijving van de kapitalistische klasse voorbij te streven, de geschiedenis van de Duitse arbeidersbeweging, de ontwikkeling van de klassenstrijd in Duitsland en de geschiedenis van het Duitse volk vanuit het standpunt van het historisch materialisme, dat betekent op streng wetenschappelijke wijze, te schrijven'.

De Oostduitse geschiedschrijving heeft vanaf 1949 in het teken gestaan van legitimatie. Na het 8e en 9e partijcongres in 1971 en 1976 (na de internationale erkenning van de DDR in 1972) komt de legitimatie meer en meer in dienst van het streven om de DDR een eigen nationale identiteit te geven. Naast de enge historisch materialistische opvatting, zoals Ulbricht die omschreef kwam er aandacht voor Duitse cultuurgeschiedenis, voor 'de positieve resultaten van bepaalde exponenten van de uitbuitersklasse in hun opkomstfase' zoals Luther, Frederik de Grote en Bismarck. Zo wordt Bismarck gewaardeerd, omdat hij als stichter van het Rijk voorwaarden heeft geschapen voor de verdere ontwikkeling van kapitalisme en arbeidersbeweging.

6. Hoe is de SED tot stand gekomen?

Vooraf bij dit stukje geschiedenis zijn de nodige vraagtekens te plaatsen. 'Men was van mening dat er één partij moest komen en wel een linkse partij... In juni '45...ontstonden weer de oude partijen zoals KPD en SPD'. Maar 'men' werd niets gevraagd. In KPD-kringen in Moskou bestond in het voorjaar 1945 de overtuiging dat na de capitulatie een Duits Eenheidsfront zou ontstaan, zoals het Vaderlandse Front in Bulgarije en het Democratisch Blok in Polen. Stalin besliste met het oog op Potsdam echter anders. Spontaan opgerichte anti-fascistische comités in de Sovjetzone werden weer ontbonden. Op 16 juni 1945 deelde de Russische bevelhebber Zjoekow mee dat er politieke partijen moesten worden opgericht. Binnen drie weken ontstonden zo op Russisch bevel de nieuwe KPD, de SPD, de CDU en de LDP. Half juli moesten die partijen samenwerken binnen een vaag anti-fascistisch front. 'Es muss demokratisch aussehen, aber wir müssen alles in der

Hand haben', aldus Ulbricht.

Op 21 april 1946 ontstond de SED: op bevel. Potsdam was voorbij en de verhouding tussen de Sovjet Unie en de Westerse geallieerden begon te verslechteren. Van meer belang was de uitslag van de Oostenrijkse verkiezingen in november 1945. Daar leden de Oostenrijkse communisten een zware nederlaag. Al in december 1945 ontmoetten de leiders van SPD en KPD elkaar. We weten nu dat van Russische zijde zware druk op SPD-leden is uitgeoefend: van intimidatie, broodroof tot opsluiting o.a. in het voormalige concentratiekamp Sachsenhausen. Dat is wat anders dan de zin 'En natuurlijk heeft de Russische bezettingsmacht invloed daarop uitgeoefend, maar niet zo heel veel'. Pas bij de provinciale verkiezingen in de Russische zone in oktober 1946 kwam 'men' er aan te pas. Nergens haalde de SED de grens van 50%, alleen in Thüringen met 49,3% kwam de SED er dichtbij. De gemeenteraadsverkiezingen in Berlijn werden voor de SED een catastrofe: 19,8% in heel Berlijn, 29,8% in de Russische sector.

Schumacher de toenmalige leider van de SPD in de westelijke zones wilde niets te maken hebben met de fusie van KPD en SPD. 'Het is maar de vraag of hij daar zo goed aan heeft gedaan', zegt Weisbecker zonder nadere argumentatie. Wie enigszins op de hoogte is van de geschiedenis van de relatie tussen de KPD en SPD vanaf november 1918 weet dat Schumachers afwijzing een logische konsekwentie was.

7. Ook het verhaal over denazificatie en onteigening klopt niet. Het referendum waarover Weisbecker spreekt werd alleen in Saksen gehouden. Eenzelfde referendum in de noordelijke provincies vol met vluchtelingen uit de Oder-Neissegebieden durfde Ulbricht niet aan. Het besluit tot onteigening (Bodenreform) was door de Russen in overleg met Ulbricht al in het najaar 1945 (toen de oogst binnen was) genomen.

De oprichting van de Democratische Boerenpartij en van de Nationaal-democratische partij (met gezuiverde nazi's en oud-Wehrmachtofficieren) was een tactische zet van Ulbricht om de aanhang van niet-SED-ers verder te versnipperen.

In de inleiding op het interview schrijft Bart Engbers dat het moeilijk is om los te komen van het Stalinisme. Dat blijkt uit het gesprek, maar het interview zou boeiender zijn geweest en aan diepgang gewonnen hebben als onze Nederlandse gesprekpartners kritischer waren geweest. Een gemiste kans.

Jan Greep

Met de VGN naar Indonesië

29-daagse studiereis naar Noord- en West-Sumatra, Java en Bali in de zomervakantie van 1991
donderdag 18 juli t/m donderdag 15 augustus

Wie zou niet zo'n schitterende reis willen maken door een deel van de wereld dat geschiedenisleraren slechts kennen uit hun studieboeken of uit de stofomschrijvingen van het CSE? 'De gordel van smaragd' heeft een onweerstaanbare aantrekkingskracht. Immers, 'daar werd wat groots verricht', al kan men erover twisten door wie en wanneer.

VGN-leden en hun introducés kunnen in de zomervakantie van 1991 Indonesië bezoeken tijdens een speciale studiereis. Inschakeling van een gerenommeerd reisbureau staat garant voor de kwaliteit en de uitvoering.

Programma

Een Boeing 747 van de luchtvaartmaatschappij Garuda Indonesia brengt u van Schiphol naar Medan (Sumatra). De daarop volgende vijf dagen worden in Noord-Sumatra doorgebracht. Vanuit Medan worden dagtochten gemaakt o.a. naar het Tobameer en naar enkele Batakdorpen.

Per air-conditioned bus wordt in drie dagen een tocht naar het zuiden gemaakt langs de Westkust van Sumatra. De eindbestemming is Padang.

De tiende dag vliegen wij van Padang naar Djakarta op Java. Wij doorkruisen vervolgens dit eiland van west naar oost en bezoeken Lembang, Bandung, Baturaden en Yogyakarta. De wereldberoemde Borobudurtempel wordt daarbij niet overgeslagen. Solo, het voormalige Surakarta, Batu en een plantage te Kaliklatak staan daarna op het programma.

Op de 24e dag steken we per veerboot over van Oost-Java naar Bali. We zullen vier dagen besteden aan bezoeken en excursies op dit sprookjesachtige eiland.

De 28e en 29e dag vliegen we terug naar Nederland.

Het programma zal ook een bezoek aan een school voor voortgezet onderwijs omvatten, een ontmoeting met Indonesische (geschiedenis)leraren en een ontvangst op een hogeschool of een universiteit.

De reissom

Het staat op het moment nog niet precies vast wat de reis gaat kosten, maar in ieder geval zal de reissom voor leden niet meer bedragen dan f5.490,-. Niet-leden betalen f100,- meer.

Dit bedrag omvat de vluchten, alle maaltijden en accommodaties, de excursies, luchthaven- en lokale belastingen, Nederlandstalige reisleiding, een voorlichtingsbijeenkomst en documentatiemateriaal.

De toeslag voor een eenpersoonskamer bedraagt ongeveer f900,-.

Inschrijving en betaling

Er zijn 28 plaatsen voor deze reis beschikbaar. De inschrijving sluit op 15 december. Wacht dus niet te lang! Plaatsing geschiedt op volgorde van binnenkomst van uw (deel)betaling.

Het sluiten van een annuleringsverzekering wordt aanbevolen.

U kunt zich per briefkaart of telefonisch aanmelden bij J.C. Raven, lid Didactiviteitcommissie van de VGN, Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

Een aanbetaling van f1000,- p.p. geldt als inschrijvingsbewijs. Dit bedrag dient u over te maken op Postbanknummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag onder vermelding van 'Indonesië'.

Op 2 januari 1991 wordt beslist of de reis door zal kunnen gaan.

Dat is afhankelijk van het aantal deelnemers op dat moment.

Dus: geef u tijdig op, want wie het eerst komt (en betaalt), het eerst maalt!!!

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PABO

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.
 F. Kolen, *secretaris*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.
 A. van Zeyl, *penningmeester*, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742-3809.
 Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180-27981.
 J. Schmiermann, Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.
 J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.
 Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.
 L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.
 J. Krol, Jan Wiegersstraat 93, 7556 JX Hengelo. Tel. 074-426721.
 E. Roest, Tapuitlaan 123, 7905 CV Hogeveen. Tel. 05280-74144.
 N. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

• Commissie Mavo/Lbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.
 J. de Vries, *secretaris*, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693.
 Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 CT Bergen op Zoom. Tel. 01640-37998.
 A. Kampen, Prins Bernhardlaan 9, 2741 DV Waddinxveen. Tel. 01828-17809.
 T. Poot, Indigoblauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079-611617.
 Mw. M. van Tussenbroek, Réaumurlaan 76, 3553 AZ Utrecht.

• Didactiviteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeijer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-424.
 A. Schulp, *secretaris*, Amstelkade 171 II, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-6629386.
 Mw. I. Rugers, Lokeren 105, 5235 DC 's Hertogenbosch. Tel. 073-417822.
 H. van Duijns, Lokeren 105, 5235 DC 's Hertogenbosch. Tel. 073-417822.
 H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.
 J.G. Raven, Kinkoam 8, 9501 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Postbus 6067, 7401 JB Deventer. Tel. 05700-30825.
 Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.
 Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.
 Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.
 Mw. M. Vencken-Martens, Haarenseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.
 Mw. I. Attema, Transvaalweg 29, 1092 JL Amsterdam. Tel. 020-931572.

• Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.
 W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-423832.
 W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
 Mw. H. Budé-Janssens, Patrijlsaan 12a, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070-3277923.
 Mw. J. Reitsma, van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-558238.
 Mw. Th. Roodhuyzen-van Breda Vriesman, Populierendreef 628, 2272 HK Voorburg. Tel. 070-873165.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.
 B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.
 T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.
 J. Sniijders, Churchillaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-2972.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Jose Eijt, *voorzitter*, Lisdoddelaan 6 IV, 6832 EC Arnhem. Tel. 085-212780.
 Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange Leidsedwardsstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.
 Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162.
 Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.
 Janneke Riksen, Leo Fallstraat 5, 5144 TJ Waalwijk. Tel. 04160-42902.
 Marianne Zewald, Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem. Tel. 023-283325.

• Redactie KLEIO

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist. Tel. 03404-62886.
 J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490-60987.
 Mw. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.
 Mw. J. van der Leeuw-Roord, Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070-3824872.
 B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.
 D. Verkuil, Oudwijkerdwardsstraat 84, 3581 LG Utrecht. Tel. 030-523840.
 H. Termeer, Kometenstraat 28, 6543 XJ Nijmegen. Tel. 080-772179.
 W. Rongen, Antillen 4, 3524 EZ Utrecht. Tel. 030-892580.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050-346212.
 J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01757-16387.
 E. Boerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar. H. de Roest, Kievitstraat 5, 1602 PM Enkhuizen. Tel. 02280-15550.
Amsterdam. Onbekend.
Arnhem. J. Sillekens, Patrijlsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.
Den Bosch. Vacant.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven. J. Engbers, Roest 2, 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138.
Goes. A.P. van Vugt, Westersicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.
Groningen. Vacant.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-3259222.
Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.
Heerlen. Vacant.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (OV.). Tel. 05415-2061.
Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Schansweg 2, 6325 PA Berg en Terblijt.
Rotterdam. C.J. Renes, Hoeksekade 53, 2661 CJ Bergschenhoek. Tel. 01892-16363.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Venlo. Vacant.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutpen. Tel. 05750-18339.
Zwolle. Vacant.